

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΟΥ

ΚΑΪΜΑΚΗ ΠΑΥΛΟΥ

ΑΜ. 173 ΈΤΟΣ ΕΓΓΡΑΦΗΣ 2010

ΜΕ ΤΙΤΛΟ

*Η Ιστορικότητα των κανόνων Δικαίου μέσα από την
ανάπτυξη μορφών ιδιοκτησίας κατά τον Sir Henry
Sumner Maine*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΚΙΟΥΡΑΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2013

ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

1. ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΚΙΟΥΡΑΣ

_____

2. ΘΩΜΑΣ ΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

_____

3. ΑΛΙΚΗ ΛΑΒΡΑΝΟΥ

_____

Ημερομηνία Αξιολόγησης: 19-06-2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	2
II. ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ HENRY SUMNER MAINE	3
III. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΝ 19 ^Ο ΑΙΩΝΑ	7
IV. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ- Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	11
V.ΟΙ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΡΩΜΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ.....	18
VI. PATRIA POTESTAS	20
VII. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΜΗ	22
VIII. ΡΑΤΡΙΑ ΡΟΤΕΣΤΑΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ, ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ, ΔΟΥΛΕΙΑ, ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	25
IX. ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ	37
X. ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ - ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ.....	43
XI. ΣΥΜΒΟΛΑΙΑΚΗ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ	47
XII. ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΜΕΝΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΔΙΚΑΙΟΥ-ÆQUITAS.....	49
XIII. Η ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ.....	51
XIV. ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΑΡΕΙΑΝΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ.....	55
XV. ΒΑΘΜΙΑΙΑ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΩΣ ΣΥΝΕΚΤΙΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ –ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ	60
XVI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ – ΓΕΝΝΗΣΗ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ	73
XVI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	96

I. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταδείξει την ιστορικότητα στη διαμόρφωση των κανόνων δικαίου της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Τον αντίκτυπο δηλαδή που έχουν οι κοινωνικές αναγκαιότητες στο δίκαιο και τις πληροφορίες που λαμβάνουμε μέσω αυτού για προϊσχύσασες μορφές συγκρότησης των ανθρώπινων κοινοτήτων. Νομικά θέσφατα του σήμερα, αλλά και αντιλήψεις στην προσέγγιση των διατομικών σχέσεων οφείλονται σε συγκεκριμένες ιστορικές ζυμώσεις και δεν αποτελούν δόγματα που ρύθμιζαν από καταβολής των κοινωνιών τη συνοχή τους. Έννοιες όπως ατομική ελευθερία και ιδιοκτησία γεννήθηκαν μέσα από μακρόχρονες διεργασίες και τη συνέργεια ποικίλων παραγόντων. Γεωγραφικά η ευρωπαϊκή ήπειρος αποτελεί το πεδίο που λαμβάνουν χώρα καταλυτικές αλλαγές με σημαντικότερη την άνοδο και πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η παρουσία της αφήνει ανεξίτηλο στίγμα στην ιστορία. Καταρχήν αλλάζει πλήρως το τοπίο πολιτικής οργάνωσης του αρχαίου κόσμου. Οι λατίνοι νομομαθείς επεξεργάζονται και αναδεικνύουν νέα θεωρητικά και πρακτικά σχήματα προσέγγισης στις οικογενειακές σχέσεις, τα ζητήματα ιδιοκτησίας και αυτά της κληρονομικής διαδοχής. Εκείνα δηλαδή που ρυθμίζουν την αναπαραγωγή των κοινωνιών. Από τις δικαιοτικές τους συλλήψεις επηρεάζονται όλοι λαοί της Αυτοκρατορίας. Εξίσου σημαντικές πληροφορίες λαμβάνουμε ωστόσο στα ίδια ζητήματα και από άλλα φύλα ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, όπως Κέλτες, Σλάβους, Ινδούς και Τεύτονες οι οποίοι διατήρησαν ένα κοινωνικοπολιτικό μοντέλο συγκρότησης, που δεν επηρεάστηκε καταλυτικά από τη ρωμαϊκή πραγματικότητα. Επιπρόσθετο στοιχείο, είναι ότι πολλά από αυτά τα φύλα ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, δεδομένου όμως ότι ασχολούμαστε με την ευρωπαϊκή ήπειρο εκτός από τους Ινδούς, διατήρησαν πολλά στοιχεία του τρόπου δόμησης των κοινωνιών τους, ακόμα και την περίοδο της φεουδαρχίας. Το κύριο υλικό της εν λόγω

εργασίας προήλθε από τα έργα του Henry Summer Maine "*Ancient Law*", και "*Lectures on the Early History of Institutions*".

II. ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ HENRY SUMNER MAINE

Ο Henry Summer Maine γεννήθηκε το 1822 στη Σκωτία, κοντά στην πόλη Λέιτον. Το 1829 γίνεται δεκτός στο σχολείο "Νοσοκομείο του Χριστού" και το 1840 στο κολλέγιο Πίμπροκ του Κέιμπριτζ ως υπότροφος σπουδαστής του "Νοσοκομείου του Χριστού". Στο Κέιμπριτζ κερδίζει επαίνους για τις εκθέσεις του σε αρχαία ελληνικά και λατινικά, γνώσεις που θα του φανούν πολύ χρήσιμες μετέπειτα στην επιστημονική του δουλειά. Στο ίδιο πανεπιστήμιο κερδίζει υποτροφία για τις σπουδές του το 1841, ενώ το 1843 τιμάται με την υποτροφία Κρέιβεν. Το 1844 του απονέμεται το ανώτερο μετάλλιο κλασσικών σπουδών, η ύψιστη πανεπιστημιακή διάκριση και αποδέχεται την θέση του βοηθού καθηγητή στη νομική σχολή Τρίνιτυ Χώλλ που ανήκει στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ, όπου εργάζεται ως το 1847. Το ίδιο έτος διορίζεται εκεί καθηγητής του αστικού δικαίου. Η εύθραυστη υγεία του δεν του επέτρεψε να ασκήσει μάχιμη δικηγορία. Το 1852 του παραχωρείται θέση στο διδακτικό προσωπικό του ομίλου των τεσσάρων νομικών σχολών του Λονδίνου, όπου παραδίδει μαθήματα ρωμαϊκού δικαίου και φιλοσοφίας του δικαίου. Από αυτές τις παραδόσεις προέκυψε το υλικό με το οποίο έγραψε το 1861 το πλέον γνωστό έργο του *Αρχαίος Νόμος*, "*Ancient Law*". Μέχρι το 1869 έζησε στην Ινδία, όπου ως υπεύθυνος του τομέα Δικαιοσύνης του συμβουλίου του βρετανού διοικητή της χώρας, επελήφθη της αναμόρφωσης και κωδικοποίησης του ινδικού δικαίου. Επιστρέφοντας στην Αγγλία λαμβάνει τον τίτλο του Ομότιμου καθηγητή στη φιλοσοφία του Δικαίου και έτσι γίνεται ο πρώτος καθηγητής συγκριτικής φιλοσοφίας του Δικαίου στην ιστορία του πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στην Οξφόρδη, με βάση το υλικό των διαλέξεων του εκεί εκδίδει 3 βιβλία: "*Κοινότητες χωριών στην Ανατολή και τη Δύση*", "*Village Communities in the East and West*" (1871), "*Διαλέξεις στην Αρχαία Ιστορία των Θεσμών*," "*Lectures on the Early History of*

Institutions" (1875), *"Πραγματεία στον Αρχαίο Νόμο και το Έθιμο"*, *"Dissertations on Early Law and Custom"* (1883).

Το 1878 επιστρέφει στο Κέμπριτζ ως διευθυντής του κολλεγίου του Τρίνιτυ. Παραδίδει μαθήματα Διεθνούς Δικαίου από την τιμητική θέση της έδρας Γουιγούελ στο πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, θέση στην οποία παραμένει μέχρι το 1887. Με βάση αυτές τις παραδόσεις συγκεντρώνεται το υλικό για την έκδοση μετά θάνατον του βιβλίου του *Διεθνές Δίκαιο*¹.

Στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να εδραιώνεται ο κοινοβουλευτισμός καθώς επεκτείνεται το δικαίωμα ψήφου σταδιακά σε όλο και περισσότερα τμήματα του πληθυσμού. Ανάμεσα στα ευρωπαϊκά Κράτη η Μεγάλη Βρετανία είναι πρωτοπόρος στις ζυμώσεις εμπέδωσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στη χώρα μέχρι το 1830 το δικαίωμα ψήφου αφορούσε μικρά τμήματα του πληθυσμού. Το 1832 εντούτοις σημειώνονται αλλαγές, καθώς κάποιος αριθμός εκλογικών εδρών μεταφέρεται σε μεγαλουπόλεις και μειώνεται το φορολογικό όριο για να αποκτήσει κανείς δικαίωμα ψήφου. Το 1867 ο συντηρητικός πρωθυπουργός Disraeli μειώνει περισσότερο το φορολογικό όριο για συμμετοχή στις εκλογές και εντάσσει στο σώμα των εκλογέων όσους δεν διαθέτουν ακίνητη περιουσία. Τέλος τη διετία 1884-1885 ο φιλελεύθερος Gladstone υλοποιεί τη μεγαλύτερη καινοτομία καθώς θεσπίζει εκλογικές περιφέρειες που συναρτώνται μόνο από τον αριθμό των κατοίκων που αφορούν και παράλληλα μειώνει περαιτέρω το φορολογικό όριο. Με τις εν λόγω αλλαγές το εκλογικό σώμα από 400.000 άτομα που αποτελούνταν το 1832, ανήλθε το 1885 σε 5,5 εκατομμύρια. Ακόμα και μέχρι την τελευταία σημαντική μεταρρύθμιση του πρωθυπουργού Gladstone η βουλή των λόρδων που αποτελούσε την έκφραση των Αριστοκρατών του πλούτου στην πολιτική σκηνή, επηρέαζε καταλυτικά την άσκηση εξουσίας, καθώς

---

¹ Henry Sumner Maine, *Popular Government*, Indianapolis: Liberty Fund, 1976, σελ. 10-12

είχε δικαίωμα veto σε οποιοδήποτε νομοσχέδιο έφερε προς ψήφιση η εκλεγμένη κυβέρνηση². Σε αυτό το πολιτικό κλίμα ο Maine διατυπώνει τις θέσεις του υπέρ της διατήρησης των προνομίων των ολιγαρχών του πλούτου και κατά της ικανοποίησης των δημοκρατικών αιτημάτων για διεύρυνση του εκλογικού σώματος και συνεκδοχικά συμμετοχής περισσότερων στην άσκηση εξουσίας. Αρθρογραφεί τακτικά και μέρος των άρθρων αυτών περιλαμβάνεται στο έργο του "*Λαϊκή Διακυβέρνηση*", "*Popular Government*", που εκδίδεται το 1885³.

Οι θέσεις αυτές συνοψίζονται στο ότι ο άκρατος ανταγωνισμός μεταξύ των ιδιωτών διασφαλίζει την υλική ευημερία της κοινωνίας. Κάθε τύπος άσκησης εξουσίας που αντιστρατεύεται αυτό τον μηχανισμό δρα ανασταλτικά στην ανάπτυξη του πολιτισμού. Επομένως, επειδή εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος η συντριπτική πλειοψηφία του εργατικού κόσμου θα ασκεί την εξουσία, η ασκούμενη νομοθετική λειτουργία δεν θα συμβάλλει στην εν γένει προαγωγή της κοινωνίας· αντιθέτως θα ικανοποιεί με οποιοδήποτε τρόπο τα συμφέροντα της μάζας, με ανασχετική επίδραση στην εν γένει πρόοδο της κοινωνίας. Τελικό αποτέλεσμα θα είναι η περιέλευση της διαδικασίας παραγωγής πλούτου σε μηδενικά επίπεδα. Η εξήγηση μιας τέτοιας εξέλιξης οφείλεται κατά τον Maine στην έλλειψη κινήτρων. Επικαλείται δε ως ιστορικά παραδείγματα ορισμένες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή παλαιότερα την ίδια τη Ρωμαϊκή, όπου αφαιρέθηκαν τα κίνητρα πληθυσμών που παρήγαγαν πλούτο, με αποτέλεσμα να επέλθει φτωχοποίηση και μεγάλη κάμψη στην παραγωγή αγαθών.

---

² Serge Berstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*. Δεύτερη έκδοση. Μετάφραση και σημειώσεις: Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, Επιμέλεια Κώστας Λιβιεράτος. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 209-211.

³ Maine, ό.π., σελ. 11

Θεωρεί πως στο δημοκρατικό πολίτευμα η ασκούμενη δημοσιονομική πολιτική, κυρίως το φορολογικό της σκέλος, που είναι προσανατολισμένο στην μέγιστη δυνατή άρση των ανισοτήτων, αφαιρεί τα κίνητρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Και αυτό γιατί η τελευταία στηρίζεται στην άνιση κατανομή του πλούτου. Η επιθυμία για υλική ευδαιμονία αποτελεί την κινητήριο εκείνη δύναμη για παραγωγή αγαθών και υλοποιείται σε κατάσταση σκληρού ανταγωνισμού των ιδιωτών. Αυτή ακριβώς η λειτουργία της συλλογής φόρων υπέρ της κοινωνικής συνοχής, στα πλαίσια συμμετοχής του εργαζόμενου πληθυσμού στην εξουσία μέσω των αντιπροσώπων του στο νομοθετικό σώμα, αποτελεί για τον Maine την αιτία αδρανοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας⁴.

Θέση του είναι πως η Δημοκρατία δεν αποτελεί το πολίτευμα εκείνο όπου επιτελείται κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο η νομοπαραγωγική λειτουργία. Η διαδικασία δηλαδή εκείνη που αλλάζει τους υπάρχοντες κανόνες δικαίου και τα έθιμα με επί τα βελτίω προσανατολισμό και αποτελέσματα. Μνημονεύει δε το γεγονός της απάλειψης του πρώιμου αρχαϊκού δικαίου και των συναφών αντιλήψεων από την καθολική επικράτηση του ρωμαϊκού δικαίου. Η διεργασία όμως αυτή οφείλονταν στην αυξανόμενη απολυταρχικότητα του τρόπου που ασκούσαν την εξουσία οι Αυτοκράτορες της Ρώμης. Επίσης αναφέρει ως μεγάλο μεταρρυθμιστή του δικαίου τον Καρλομάγνο, ενώ πιστώνει στον Μεγάλο Ναπολέοντα την εγκυρότητα και χρηστικότητα που απέκτησε η γαλλική νομική επιστήμη, η οποία διαδόθηκε στη συνέχεια παγκοσμίως. Η ανεπάρκεια επομένως της δημοκρατικής διακυβέρνησης ενυπάρχει στον ίδιο τον τρόπο άσκησης της νομοθετικής εξουσίας, επειδή η πηγή νομιμοποίησης αυτής, δηλαδή η μάζα των πολιτών, δεν διαθέτει αδέσμευτη και απροκατάληπτη στάση σε ζητήματα θέσπισης νομοθεσίας. Αντιθέτως η τοποθέτηση της είναι συχνά αντιεπιστημονική⁵. Η συνολική διαχείριση του κοινωνικού βίου από το Κράτος άπτεται εξαιρετικά πολύπλοκων δεδομένων, τα οποία είναι ουτοπικό το

---

⁴ στο ίδιο, σελ. 63-72

⁵ στο ίδιο, σελ. 85-87

ενδεχόμενο να συστηματοποιηθούν και να λάβουν από τη λαϊκή συμμετοχή στη διακυβέρνηση τη μορφή ρεαλιστικών πολιτικών δράσεων⁶.

Συνεπεία των ανωτέρω θεωρεί την Αριστοκρατία ως καταλληλότερη μορφή άσκησης εξουσίας, γι' αυτό και αντιτίθεται στο αίτημα για κατάργηση των δικαιωμάτων που έχουν στη διαχείριση της εξουσίας οι ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες. Υποστηρίζει πως η κυριότητα μεγάλων εκτάσεων γης έλκει ως ιδιοκτησιακό μοντέλο την καταγωγή του από την έννοια της κυριαρχίας, γεγονός που γι' αυτό το λόγο σημαίνει αυξημένες πιθανότητες ύπαρξης διοικητικών ικανοτήτων στο πρόσωπο των μεγαλογαιοκτημόνων και αγαστές σχέσεις με κατώτερες κοινωνικές τάξεις σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη μορφή κατοχής πλούτου που παρέχει πρόσβαση στην εξουσία. Η Αριστοκρατία κατά τον ίδιο είναι ο τύπος εκείνος διακυβέρνησης που εξασφαλίζει ως στενός κύκλος προσώπων την μεταβίβαση της εξουσίας στα καταλληλότερα από θέμα ικανότητας πρόσωπα, ενώ αντιθέτως στη Δημοκρατία καταργείται η αζιοκρατία⁷.

III. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ

Το επιστημονικό κλίμα στο οποίο εκδίδει ο Maine το σημαντικότερο έργο του "*Αρχαίος Νόμος*", "*Ancient Law*", το 1861 χαρακτηρίζονταν από πολύ ισχυρό ενδιαφέρον για τη μελέτη μορφών συλλογικής ιδιοκτησίας σε αγροτικές κοινωνίες είτε της αρχαιότητας, είτε μεταγενέστερων περιόδων. Πρωταρχικής ασφαλώς σημασίας ήταν εδώ η εξέταση θεσμών σε σύγχρονες κοινότητες της υπαίθρου που αναδείκνυαν την επιβίωση δομών συλλογικότητας και παρείχαν πληροφορίες για την ιστορική εξέλιξη του φαινομένου της ατομικής ιδιοκτησίας. Από αυτές τις έρευνες αναδύονταν το σχήμα της συγκυριότητας στον πλούτο κατ' αντιδιαστολή με την ατομικότητα της ρωμαϊκής πραγματικότητας.

---

⁶ στο ίδιο, σελ. 104-105

⁷ στο ίδιο, σελ. 189-190

Προς τούτο σημαντικό συγγραφικό έργο παρήχθη από διάφορους συγγραφείς. Αρχικά οι γερμανοί Marx και Engels εκδίδουν στα τέλη του 1847 το κομμουνιστικό μανιφέστο. Ακολούθως μεταξύ του 1854 και 1856 ο ομοεθνής τους Georg Ludwig von Maurer δημοσιεύει μελέτες του, όπου παρουσιάζει ένα μοντέλο συλλογικής εκμετάλλευσης της γης στη βάση του οποίου συγκροτούνται οι πρώιμες γερμανικές κοινότητες, αποκαλούμενο ως "Markenverfassung". Στη συνέχεια ο γερμανός επίσης August von Haxthausen περιγράφει σε έρευνες του που δημοσιεύονται μεταξύ του 1847 και του 1853 τα βασικά χαρακτηριστικά των αρχαίων ρωσικών χωριών, τα οποία στοιχειοθετούν την ύπαρξη καθεστώτος συλλογικής ιδιοκτησίας. Στο έργο του "Römische Geschichte" το 1856 ο Theodor Mommsen, της ίδιας με τους ανωτέρω εθνικότητας, καταδεικνύει επίσης μια πραγματικότητα συλλογικής ιδιοκτησίας στα πρώτα χρόνια της Ρώμης, όπου δικαιώματα κυριότητας και εκμετάλλευσης της γης είχε το "Γένος" ή η φυλή. Στην αναφορά αυτών των μελετητών έρχεται να προστεθεί ο Henry Summer Maine, ο οποίος με την πραγματεία του "Αρχαίος Νόμος" στρέφεται στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση. Με βάση το ιστορικό πόνημα του άγγλου Mountstuart Elphinstone "Ιστορία της Ινδίας" προχωρά σε μία αντιπαραβολή των ινδικών κοινοτήτων που συγκροτούνταν με κύρια μονάδα την Κοινή Ενωμένη οικογένεια, "Joint Undivided Family", με τη ρωμαϊκή κοινωνία που ήταν δομημένη στη βάση της παρεμφερούς μονάδας του "Γένους" για να καταδείξει τις μεταξύ τους ομοιότητες. Δεδομένου ότι και οι δύο λαοί ανήκαν στο ευρύτερο φύλο των ινδοευρωπαίων διατυπώνει τη θεωρία ότι η γη ήταν αντικείμενο συλλογικής ιδιοκτησίας από τη φυλή ή το "Γένος" σε όλους τους λαούς με αυτή την ιστορική προέλευση. Βασική του θέση υπήρξε το ότι αρχικά δεν ήταν το άτομο φορέας ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, αλλά ευρύτερα σύνολα προσώπων. Κατά τον ίδιο τρόπο η ατομική ιδιοκτησία δεν προήλθε από πράξεις νομής και εν συνεχεία χρησικτησίας μεμονωμένων δρώντων σε συγκεκριμένα αντικείμενα, αλλά από τη σταδιακή ανεξαρτητοποίηση δικαιωμάτων κυριότητας του ατόμου από το καθεστώς συλλογικής νομιμοποίησης στην εκμετάλλευση αξιακών αγαθών, κυρίως των καλλιεργήσιμων εδαφών. Ο Maine ανέπτυξε περαιτέρω τις θέσεις του για τις κοινότητες της υπαίθρου

στο έργο του "*Village Communities of the East and the West*" που εκδόθηκε το 1871. Αυτό εμπλουτίστηκε περαιτέρω το 1876 με την προσθήκη της διάλεξης στο Κέιμπριτζ που έγινε το 1875 και τιτλοφορούνταν "*Τα αποτελέσματα των παρατηρήσεων στην Ινδία στην σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη*". Το περιεχόμενο δε αυτής ήταν ιδιαίτερα σημαντικό γιατί αποτελούσε καρπό της επταετούς παρουσίας του Maine στην χώρα και, κυρίως, του γεγονότος πως ήταν υπεύθυνος για τη σύνταξη του ινδικού κώδικα. Είχε επομένως τις απαραίτητες γνώσεις που αφορούσαν την ινδική ιστορία και τρέχουσα πραγματικότητα στη διάθεσή του για να αξιολογήσει τα ευρήματά του με αυτά του Maurer για τις πρώιμες γερμανικές κοινότητες και το συλλογικό καθεστώς βάσει του οποίου αυτές νέμονταν τη γη τους. Η σημασία που έδινε στην ιστορική-συγκριτική ανάλυση και τα αποτελέσματα αυτής αποδεικνύεται για μια ακόμη φορά στο εκδοθέν το 1875 έργο του "*Διαλέξεις στην Αρχαία Ιστορία των Θεσμών*", "*Lectures on the Early History of Institutions*", όπου στρέφει τις έρευνες του στο πρώιμο ιρλανδικό δίκαιο για να αντλήσει πολύ χρήσιμες πληροφορίες στο ζήτημα της συνιδιοκτησίας, αυτή τη φορά στις κέλτικες, εξίσου ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, κοινότητες⁸.

Στο ίδιο πνεύμα με τους ανωτέρω συγγραφείς, ο ιταλός Pietro Bonfante στην εκδοθείσα το 1886 πραγματεία του "*Res mancipi et nec mancipi*", όπου ασχολείται με την πράξη του "*mancipatio*", ως της μόνης δικαιοπραξίας που επιτρέπει την πώληση αγαθών, υποστηρίζει ότι το "*Γένος*" ως σύνολο συγγενών κατέχει συλλογικά τη γη.

Τις απόψεις των ανωτέρω ως προς τη συνιδιοκτησία της γης στις πρώιμες κοινοότητες επιρρώνει με το πόνημά του "*Römische Agrargeschichte*" ο Max Weber. Σε αυτό πραγματεύεται το ζήτημα της ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας σε καταγεγραμμένες πλέον περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας με μία καινοτόμο προσέγγιση: εξετάζει τις μεθόδους μέτρησης και χαρτογράφησης της γης των ρωμαίων

---

⁸ Arnaldo Momigliano, *From Mommsen to Max Weber*, Reviewed Work(s), *History and Theory*, vol. 21, No 4, Beiheft 21, (Dec., 1982), pp. 16-32., σελ. 16-19

αρμόδιων κρατικών υπαλλήλων. Πιο συγκεκριμένα υπήρχαν δύο μοντέλα· το πρώτο αφορούσε τη διαίρεση των εκτάσεων σε τετραγωνισμένους κλήρους, το οποίο δεν υπόκειτο σε φορολογία, αποτελούσε έδαφος των αποικιών και αποδίδονταν κατά μικρά μερίδια σε Ρωμαίους αποίκους, συμπληρωματικά για τις ανάγκες τους κυρίως σε σίτιση. Καθώς όμως είναι εύκολη η νοηματική σύνδεσή αυτού του συστήματος μέτρησης και του προορισμού αυτών των εδαφών με τα 2 iugera, εκ των οποίων το ένα αντιστοιχούσε σε μισό εκτάριο, που παραχώρησε ο ιδρυτής της Ρώμης, Ρωμύλος, στους πρώτους Ρωμαίους, ο Weber συμπέρανε ότι συμβόλιζε την ύπαρξη ενός παλαιότερου καθεστώτος κοινής ιδιοκτησίας στη γη. Το δεύτερο σύστημα αφορούσε δημόσιες γαίες, γνωστές και ως "ager publicus" και χρησιμοποιούνταν επί εκτάσεων με φυσικά σύνορα, π.χ. αυλάκια, και κορυφογραμμές. Ειδικότερα, παραχωρούνταν σε πλουσίους που διέθεταν χρήμα και δούλους για να τις εκμεταλλευθούν, με υποχρέωση καταβολής εκ μέρους τους φόρων στο Κράτος. Από το δεδομένο αυτό προκύπτει ότι είχε ήδη αναπτυχθεί ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας τη μέση περίοδο της Δημοκρατίας. Όταν κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου δεν υπήρχε πλέον το περιθώριο τροφοδότησης του εργατικού δυναμικού των δούλων, ο προσανατολισμός της εργασίας έλαβε αποικιοκρατικά χαρακτηριστικά. Δηλαδή οι μεγαλοϊδιοκτήτες γης μπορούσαν να αγοράζουν τις υπηρεσίες των ελεύθερων γεωργών, μετατρέποντάς τους σταδιακά σε δουλοπάροικους. Σκοπός αυτού του έργου του Weber ήταν η περιγραφή της ανάπτυξης της ατομικής ιδιοκτησίας από τα πρώτα στάδια της εξέλιξής της, την περίοδο δηλαδή όπου διαμοιράζονται στους κατοίκους των αποικιών μικρά τμήματα των εδαφών, μέχρι την αυτοκρατορική περίοδο όπου εδραιώνεται η αποικιοκρατικού τύπου εκμετάλλευση των ελεύθερων αγροτών της υπαίθρου. Το αποτέλεσμα της τελευταίας περιόδου σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο αποτυπώνεται στο εκδοθέν το 1896 σύγγραμμα του *"Οι κοινωνικοί λόγοι της Παρακμής του Αρχαίου Πολιτισμού"*: αναδεικνύεται σε αυτό η στενή σχέση μεταξύ της παρακμής των αρχαίων πόλεων στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. και της εδραίωσης του αποικιοκρατικού πλαισίου στις εργασιακές σχέσεις. Η κοινωνικοοικονομική ζωή της υπαίθρου,

λόγω των σε αυτή μετατεθέντων συμφερόντων των μεγαλοϊδιοκτητών γης, αυτονομήθηκε από αυτή των πόλεων με αποτέλεσμα να μειωθεί η παροχή τόσο υλικών, όσο και ευρύτερα πολιτισμικών αγαθών από την πρώτη προς τις δεύτερες. Την άποψη του Weber για σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ υπαίθρου και πόλεων ενστερνίζεται ο ρώσος ιστορικός Rostovtzeff και διατυπώνει τη θέση ότι οι αγρότες της υπαίθρου, δεδομένου ότι στελέχωναν μάχιμες μονάδες, ήταν αυτοί που δια των όπλων επέφεραν την καταστροφή των πόλεων· ο λόγος δε συνίστατο στο ότι η ζωή στις πόλεις αποτελούσε μία ξένη προς αυτούς πραγματικότητα. Εάν παρατηρήσει κανείς την ιστορική εξέλιξη της ιδιοκτησίας, από τις περιγραφές του Mommsen για συλλογική εκμετάλλευση της γης στη Ρώμη πριν το 550 π.Χ., τις διακρίσεις του Weber μεταξύ των εκτάσεων που δίδονταν στους αποίκους και αυτές που εκμισθώνονταν σε πλούσιους Ρωμαίους, μέχρι την ερμηνεία του Rostovtzeff για την καταστροφή των πόλεων από τον στρατό της υπαίθρου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας και η παγίωσή της στο κέντρο του συστήματος παραγωγής πλούτου συνέβαλλε αποφασιστικά στην ανάσχεση της εξελικτικής πορείας του πολιτισμού, τουλάχιστον υπό τη μορφή της παρακμής των μεγάλων πόλεων της Δύσης ως κύριων φορέων αυτού⁹.

IV. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ- Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Τα αντικείμενα ωστόσο των ερευνών του Weber και οι ερμηνείες του Rostovtzeff αφορούν μια κοινωνία που υπήρξε το καθοριστικό πειραματικό εργαστήριο αναγκαιοτήτων συμφυών με τη δομή όλων των φυλών ινδοευρωπαϊκής προέλευσης. Πιο συγκεκριμένα, οι λατίνοι επεξεργάζονται στα πλαίσια συντεταγμένης δικαιοπαραγωγικής λειτουργίας τις σχέσεις που αναδύονται από τη μόνιμη εγκατάσταση στη γη· σχέσεις δανεισμού και άνισης κατανομής του πλούτου. Επίσης καθώς το πρώιμο

---

⁹ στο ίδιο, σελ 25-31

δίκαιο έθετε στο κέντρο του την πατριαρχική οικογένεια, αναδεικνύοντας ένα διαφορετικό πλαίσιο δικαιωμάτων, υποχρεώσεων και μορφών ιδιοκτησίας, σταδιακά και σε βάθος χρόνου μετασχηματίζεται η κατασκευή αυτή και φτάνει στην πληρέστερή της μορφή στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ο Maine ξεκινώντας το βιβλίο του "*Αρχαίος Νόμος*", "*Ancient Law*" ισχυρίζεται ότι: "αν μπορέσουμε με οποιονδήποτε τρόπο να προσδιορίσουμε την αρχική μορφή των δικαιοδικών διανομημάτων, αυτό θα είναι ανεκτίμητο σε μας. Οι θεμελιώδεις ιδέες γύρω από το δίκαιο είναι στο νομομαθή ό,τι τα πρώτα στρώματα της γης στον γεωλόγο. Περιέχουν σε δυνητική μορφή όλες τις όψεις στις οποίες έχει αποκαλυφθεί ο νόμος". Η ιστορική έρευνα στην οποία βασίστηκε για την συγγραφή του βιβλίου του αναδεικνύει και τη σταδιακή εξέλιξη που διήλθαν οι πρώιμες δικαιοδικές συλλήψεις για να αναδυθούν μέσα από την πολύχρονη ζύμωση αυτών πολλές από τις νεότερες αντιλήψεις. Βοηθήθηκε σημαντικά σε αυτή την προσπάθεια από τη μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου, μέσω της εξέλιξης του οποίου μπόρεσε να αντλήσει πολύ χρήσιμες πληροφορίες για τις προαναφερθείσες ζυμώσεις.

Κρίνεται σωστό όμως να επισημανθεί ότι η εξέταση των δικαιοδικών φαινομένων πρέπει να γίνεται χρησιμοποιώντας ως ερμηνευτικά εργαλεία όχι σύγχρονες θεωρίες όπως π.χ. αυτή του φυσικού δικαίου, στη σημερινή της τουλάχιστον μορφή, ή αυτή του κοινωνικού συμβολαίου. Παραδείγματος χάριν παρατηρούμε ότι οι "Θεμιστές" στα ομηρικά έπη ενέπνεαν τους Βασιλείς στην έκδοση αποφάσεων που αφορούσαν κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Δεν υπήρχε δηλ. ένα συγκροτημένο σύστημα κανόνων επί τη βάσει του οποίου κρίνονταν οι διαφορές κατά τρόπο που προσομοιάζει στο σημερινό Κράτος Δικαίου: αφηρημένα και γενικά¹⁰. Και αυτό εξηγείται αν ερμηνεύσουμε το φαινόμενο αυτό βάσει των κρατούντων στην εποχή του αντιλήψεων· τα μέλη δηλαδή της Κοινότητας υπόκειντο στην απόλυτη

¹⁰ Για τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των νόμων ως αφηρημένων και γενικών πράξεων της νομοθετικής εξουσίας που στοχεύουν στην προστασία των δικαιωμάτων ελευθερίας και ιδιοκτησίας και την αποφυγή αυθαιρεσιών από την εξουσία: Δημήτρης Θ. Τσάτσος *Συνταγματικό Δίκαιο Θεωρητικό Θεμέλιο, Τόμος Α΄*, Έκδοση Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σελ. 223-225

εξουσία και κρίση του γενάρχη της οικογένειας τους. Για το κάθε ένα από αυτά η θέληση του πατριάρχη αποτελούσε ενός είδους δικαιοδοτική κρίση, χωρίς να δεσμεύεται στην εκφορά αυτής από οποιεσδήποτε γενικές αρχές δικαίου¹¹.

Ιστορικά παρατηρείται ότι η πρώτη μορφή πολιτικής εξουσίας είναι αυτή των Βασιλέων με έκφρασή της στην απονομή δικαίου το μοτίβο των προαναφερθεισών μεμονωμένων κρίσεων, ήτοι των "Θεμιστών". Στη συνέχεια η απεριόριστη εξουσία της αποδυναμώνεται καθώς η πεποίθηση της θεϊκής της προέλευσης υφίσταται ρωγμές και αναδεικνύονται νέες ομάδες εξουσίας: οι ολιγαρχίες. Η κατάληξη του θεσμού στη Δύση είναι εντούτοις διαφορετική από ότι στην Ανατολή. Για παράδειγμα ο βασιλικός θεσμός στη Ρώμη μεταλλάσσεται σε ιερατικό αξίωμα¹², ενώ στην Αθήνα περιορίζεται σε κρατικό λειτούργημα¹³. Στην Ανατολή όμως αναδείχθηκαν πάλι στη μοναρχική εξουσία οι ιερατικές ολιγαρχίες. Τόσο σε Ανατολή, όσο και Δύση, οι νέες αυτές ομάδες εξουσίας ανέλαβαν το ρόλο του θεματοφύλακα του Νόμου, ενός Νόμου όμως που δεν ήταν το αποτέλεσμα αμέσου θεϊκής παρεμβάσεως στην επίλυση των διαφορών. Μπορεί μεν να ανάγονταν ολόκληρη η Νομοθεσία ή τμήματα αυτής σε θεία φώτιση, αλλά το μείζων εδώ ήταν η καινοτομία της παρατήρησης των εθίμων και συνηθειών του λαού και η απομνημόνευση αυτών από τις νεοαναδυθείσες αριστοκρατίες που μονοπωλούσαν την εφαρμογή του Δικαίου¹⁴.

---

¹¹ Sir Henry Sumner Maine, *Ancient Law*, Seventeenth Impression (London: John Murray, Albemarle Street, 1901), σελ. 3-9

¹² Η βασιλική εξουσία έλαβε τη μορφή ιερατικού αξιώματος, γνωστού και ως "Rex Sacrificulus", *The Oxford Classical Dictionary*, Edited by N.G. L. Hammond and H.H. Scullard, second edition, Clarendon Press, Oxford university press 1970, σελ. 919

¹³ Γνωστό και ως "Βασιλιάς Αρχών". Στην τελική του μορφή γινόταν ετήσια εκλογή για την ανάληψή του, *Brill's Encyclopedia of the Ancient World*, New Pauly, Antiquity, volume 1, Edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider, English edition Christine Salazar, Brill Leiden Boston, 2002, σελ. 1028

Ακολουθεί η περίοδος της καταγραφής πλέον των εθίμων και συνηθειών σε κώδικες. Ως αποτέλεσμα επί το πλείστον εφεύρεσης της γραφής και ανάγκης για επακριβή τήρηση των νόμων από όλους. Το ζητούμενο για θέσπιση Νόμων υπό μορφή κωδικών ικανοποιήθηκε εν πρώτοις από τις περισσότερες σχεδόν κοινωνίες. Το κρίσιμο όμως σημείο είναι ότι συστηματοποίησαν την καταγραφή τους τα έθνη σε διαφορετικό σημείο της ιστορικής τους πορείας, σε διαφορετική κατάσταση συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων και με διαφορετικές προτεραιότητες. Συγκεκριμένα, ενώ π.χ. στη Ρώμη κωδικοποιήθηκαν γραπτά οι κανόνες δικαίου πολύ νωρίς αποτελώντας όπλο στα χέρια των χαμηλών στρωμάτων του πληθυσμού, στην Ανατολή η πρωτοκαθεδρία των ιερατείων τους αποτύπωσε σε μεταγενέστερο χρονικό σημείο, έχοντας ήδη αποκτήσει ισχύ και όπως αυτή έκρινε επιθυμητή την εφαρμογή τους. Φυσικά σε αυτό συνεπικουρήθηκε και από γεωγραφικούς παράγοντες: οι περιβαλλοντικές συνθήκες του ασιατικού εδάφους επέτρεψαν τη δημιουργία μεγάλων πληθυσμιακά κοινοτήτων. Εντός αυτών των συνόλων ισχυροποιήθηκαν σημαντικά οι θεσμοί διοίκησης λόγω και των αντίστοιχων μεγάλων πληθυσμιακών και εδαφικών μεγεθών που αφορούσε η λειτουργία τους. Άρα η δύναμη των ομάδων εξουσίας-θεματοφυλάκων του Νόμου μετουσιώθηκε και στην ανάλογη εκτεταμένη δυνατότητα θεσμοθέτησης δικαίου που υλοποιήθηκε εν προκειμένω κατά το δοκούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα κείμενα των βραχμάνων ιερέων στην Ινδία που τιτλοφορούνται *Νόμοι του Μανού*¹⁵, τα οποία παρότι περιέχουν πληθώρα ρυθμίσεων που ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες των Ινδών, εντούτοις στο σύνολό τους αποπνέονται από το πνεύμα των συντακτών τους για το

---

¹⁴ Εφεξής η αναφορά στον Sir Henry Sumner Maine και στο *Ancient Law*, Seventeenth Impression (London: John Murray, Albemarle Street, 1901), θα γίνεται ως εξής: Maine, *Ancient Law*, στην εν λόγω παραπομπή σελ. 4, 10-12

¹⁵ Οι βραχμάνοι παρουσιάζονται στην ινδική ιστορία το 900 π.Χ. και αναπτύσσουν ένα σύνολο θρησκευτικών και κοινωνικών κανόνων στη χώρα μέχρι το 500 μ.Χ., *Θρησκευολογικό Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα*, Επιμέλεια Μάριος Μπέγζος, Αθήνα 2000, σελ. 151, 275

τί θα όφειλε να εφαρμόζεται ως νόμος. Σημαντικό στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη, είναι ότι η καταγραφή των νόμων στα πρώτα στάδια της ιστορικής εξέλιξης ενός λαού οδηγεί στο εξής, εξαιρετικής σημασίας αποτέλεσμα: αποφεύγεται η καταχρηστική αναλογική επέκταση προϋπαρχόντων εθίμων και συνηθειών σε καταστάσεις, γεγονότα, ηθικές επιταγές και κάθε είδους ανάγκες της κοινωνικής ζωής. Πιο συγκεκριμένα, στην αρχή ένας λαός καλείται να εφαρμόσει προς όφελός του κανόνες, υπό τη μορφή του εθιμικού δικαίου. Σύντομα όμως μεγάλο κομμάτι του πληθυσμιακού συνόλου αρχίζει να διακατέχεται από μία δεισιδαίμονα στάση για αυτούς και επεκτείνει την εφαρμογή τους σε περιπτώσεις της κοινωνικής ζωής με ελάχιστη νοηματική συνάφεια, πολλές φορές από φόβο για θείκη οργή. Π.χ. οι απαγορεύσεις για κάποιο φαγητό επιφέρουν μία παράλογα γενικευμένη απαγόρευση για κάθε είδους τροφή που έχει την ελάχιστη δυνατή συνάφεια με το αρχικά απαγορευμένο. Παραδειγματικά, παρατηρούμε σε επίπεδο σύγκρισης πολιτισμών ότι ενώ Ινδοί και Ρωμαίοι έχουν την ίδια γενεαλογική προέλευση και ομοιότητα εθίμων και πρακτικών στα πρώτα στάδια της ιστορικής τους εξέλιξης, εντούτοις η σύγκριση τους σε επίπεδο παραγωγής δικαίου αποδεικνύει τη βασιμότητα της προαναφερθείσας διαπίστωσης. Το ινδικό δηλαδή φέρει πολλές ανισότητες, με χαρακτηριστική αυτή της ύπαρξης Καστών¹⁶. Και ενώ η κατηγοριοποίηση των κοινωνικών ομάδων μπορεί να είναι απαραίτητη σε περίοδο κρίσης και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, στην Ινδία το εν λόγω σύστημα των Καστών αποτελεί βασικό στοιχείο συγκρότησης της κοινωνίας, επιβάλλοντας ωστόσο απαράδεκτες διακρίσεις και περιορισμούς. Αντιθέτως οι Ρωμαίοι με την κωδικοποίηση των νόμων στα πρώτα σχετικά στάδια της κοινωνικής τους ανάπτυξης απέφυγαν τις αντινομίες των Ινδών. Η κατοχύρωση

---

¹⁶ Το καθεστώς της Κάστας καθορίζει το θρησκευτικό και κοσμικό status των μελών της. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τα μέλη τους πρέπει να παντρεύονται μεταξύ τους, να ασκούν το επάγγελμα που χαρακτηρίζει την Κάστα και να είναι αλληλεξαρτώμενα οικονομικά. Οι κανόνες που καθορίζουν το καθεστώς τους περιγράφουν ακόμη και ζητήματα όπως η τροφή που επιτρέπεται να τρώνε τα μέλη τους ή οι προβλεπόμενες κοινωνικές συναναστροφές. *The Oxford Dictionary of World Religions*, Edited by John Bowker, Oxford University Press, 1997, σελ. 197-198

επομένως του δικαίου σε γραπτή μορφή στη Ρώμη εμπόδισε τη δεισιδαίμονα και άκριτη εφαρμογή-επέκταση άγραφων νόμων σε περιπτώσεις πέραν των αρχικώς αναγκαιούντων ρυθμίσεως και ακολούθως στερέωσε την ορθολογική θέσπιση και εφαρμογή αυτών¹⁷.

Προκειμένου όμως να γίνει καλύτερα κατανοητή η τεράστια συμβολή της ρωμαϊκής σκέψης στη διαμόρφωση του σημερινού νομικού πολιτισμού, ο οποίος αποτυπώνει σε κανόνες δικαίου το θεωρητικό-ιδεολογικό υπόβαθρο συγκρότησης των σύγχρονων αστικών κοινωνιών, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αναφορά της πρώιμης μορφής του συστήματος απονομής δικαίου της ρωμαϊκής κοινωνίας, το οποίο έφερε τις προϋποθέσεις για την μελλοντική του θεαματική εξέλιξη. Εν πρώτοις, το λειτούργημα του δικαστή ασκούσαν επιφανείς νομικοί με ετήσια θητεία. Αυτοί αποτελούσαν τον φορέα απονομής δικαίου χωρίς να συγκροτούν ένα σώμα δικαστών με τις σημερινές εκτεταμένες του αρμοδιότητες ενώ οι αποφάσεις που εκδίδονταν αφορούσαν την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση που φέρονταν προς εκδίκαση ενώπιον τους. Ωστόσο οι νομικοί εισήγαγαν γενικούς κανόνες, αρχές και ερμηνευτικές νόρμες μελετώντας τα υφιστάμενα κείμενα, όπως π.χ. τη Δωδεκάδελτο, 5^{ος} π.Χ. αιώνας, και διατυπώνοντας τις θεωρίες τους με αφορμή την ερμηνεία των εν λόγω κειμένων. Προσάρμοζαν δηλαδή τους κανόνες των υπαρχόντων κειμένων σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση που προέκυπτε, αποκτώντας κατ' αυτό τον τρόπο την απαραίτητη ευελιξία προσαρμογής σε νέα δεδομένα. Το έργο τους περιλαμβάνονταν στο σώμα κανόνων δικαίου που τιτλοφορούνταν "Responso Prudentum". Ωστόσο το καινοτόμο πνεύμα των νομομαθών της Ρώμης δεν σταμάτησε εδώ. Με αφορμή κάθε συγκεκριμένη περίπτωση που ερχόταν ενώπιον τους προκειμένου να αποφανθούν γι' αυτή, προέβαιναν σε υποθετικές γνωμοδοτήσεις για κάθε παρόμοια περίπτωση που θα μπορούσε να συμβεί, ελαφρώς παραλλαγμένη στα πραγματικά περιστατικά της. Νομική κρίση διατυπώνονταν επομένως και για τις υποθετικές αυτές περιπτώσεις. Εν τέλει επί τη βάσει εικαζόμενων περιπτώσεων

---

¹⁷ Maine, *Ancient Law*, σελ. 14-20

κατασκευάζονταν αξιώματα, αρχές και κανόνες δικαίου. Καθώς πλησιάζουμε όμως το τέλος της χρονικής περιόδου της Δημοκρατίας και τις απαρχές της Αυτοκρατορικής παρατηρούμε ότι οι ανωτέρω γνωμοδοτήσεις των ρωμαίων νομικών τείνουν να καταγραφούν ως συστηματοποιημένο πλέον δίκαιο. Τα Έδικτα¹⁸ των Πραιτόρων και η έκδοση των *Νόμων του Κορνήλιου* από τον Κορνήλιο Σύλλα¹⁹ κατέδειξαν τη χρησιμότητα της στοχευμένης και συστηματοποιημένης θέσπισης νόμων. Σημαντική καινοτομία που πρέπει να αναφερθεί εδώ αποτελεί η καθιέρωση από τον Αύγουστο ενός περιορισμένου αριθμητικά συνόλου νομομαθών, οι οποίοι είχαν το αποκλειστικό προνόμιο να εκφέρουν δεσμευτικές κρίσεις επί υποβαλλόμενων σε αυτούς υποθέσεων προς επίλυση.

Μπορεί με ευχέρεια να διαπιστωθεί ότι το δίκαιο κατέστη συστηματοποιημένο και καταγεγραμμένο σύνολο νόμων την περίοδο της Αυτοκρατορίας. Το χρονικό αυτό διάστημα έχουν ήδη ωριμάσει οι συνθήκες για παρέμβαση του ίδιου του Κράτους ως αποκλειστικού φορέα άσκησης της δικαιοδοτικής λειτουργίας και ανάμειξης στις διαμάχες των διάφορων κοινωνικών τάξεων. Οι Ρωμαίοι αντιλήφθηκαν πολύ νωρίς την χρησιμότητα ύπαρξης οργανωμένης νομοπαραγωγικής λειτουργίας ως πολύτιμου εργαλείου κατάργησης κοινωνικών ανισοτήτων και αποκατάστασης της ομαλότητας στην καθημερινότητα των πολιτών. Προς επίρρωση αυτού παρατηρούμε ότι ισχυροί άνδρες που άσκησαν την εξουσία μερίμνησαν ιδιαίτερα για την παραγωγή νομοθετικού έργου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η αποκατάσταση της Δημοκρατίας με τη θέσπιση των *Νόμων του Κορνήλιου*, γνωστών και ως "*Leges Corneliae*", από τον Κορνήλιο Σύλλα και η ψήφιση των περίφημων *Νόμων του Ιουλίου*, των "*Leges Juliae*", από τον Αύγουστο. Την αυτοκρατορική περίοδο γίνονται οι καινοτομίες εκείνες που

---

¹⁸ Νόμοι του ρωμαϊκού Κράτους που μπορεί να αφορούσαν όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας ή μιας περιοχής, μέλη ενός επαγγελματικού κλάδου ή ακόμα και μεμονωμένους πολίτες. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, volume 1, επιμέλεια: Alexander Kazhdan, 1991, σελ. 677

¹⁹ Εκδόθηκαν μεταξύ 82-79 π.Χ., www.upmf-grenoble.fr (the Roman Law library by Y. Lassard and A. Koptev

θέτουν τα θεμέλια δύο εκ των τριών εξουσιών που συγκροτούν το Κράτος στη σύγχρονη αντίληψη για αυτό: τη δικαστική και τη νομοθετική. Καταγράφεται δηλαδή συστηματικά το δίκαιο, περιορίζονται αριθμητικά όσοι συμμετέχουν στην επεξεργασία και παραγωγή αυτού και καθιερώνονται δικαστήρια με μόνιμους λειτουργούς²⁰.

V.ΟΙ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΡΩΜΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ιδιαίτερα χρήσιμη καθίσταται μια σύντομη αναφορά και στο θεωρητικό υπόβαθρο της ρωμαϊκής δικαιοϊκής φιλοσοφίας. Αυτό υπήρξε απότοκος συγκεκριμένων ιστορικών διεργασιών. Οι εμπορικές σχέσεις των Ρωμαίων από την γέννηση ακόμη του ρωμαϊκού Κράτους με άλλα έθνη της ιταλικής χερσονήσου και την Καρχηδόνα, αλλά και η συρροή μεγάλου αριθμού οικονομικών μεταναστών στη Ρώμη οδήγησαν στην υιοθέτηση ενός ενιαίου κώδικα κανόνων, του *Δικαίου των Εθνών*, γνωστού ως "Jus Gentium". Αυτό συνίστατο στην καταγραφή από τους Ρωμαίους νομικούς των κοινών στοιχείων που παρατηρούνταν στις συναλλακτικές παραδόσεις-έθιμα με τους συναλλασσόμενους λαούς και στην εξαγωγή βάσει αυτής της παρατήρησης κοινών αρχών και γενικών κανόνων Δικαίου. Μάλιστα δε αυτά τα συμπεράσματα δεν κατεγράφησαν ως ενιαίο και συστηματοποιημένο δίκαιο καθότι αντιμετωπίζονταν αρχικά με περιφρόνηση από τους Ρωμαίους νομικούς. Βασική αιτία, πολιτικής υφής, για τη δημιουργία και εν συνεχεία τη χρήση του υπήρξε η διασφάλιση της κρατικής υπόστασης και η αποφυγή κοινωνικών αναταραχών. Καθότι οι αλλοδαποί δεν είχαν τα ίδια πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα με τους Ρωμαίους, π.χ. δεν μπορούσαν να προβούν σε αγοραπωλησίες ως ένα από τα δύο αντισυμβαλλόμενα μέρη του σχετικού ενοχικού δεσμού, γνωστού και ως "nexum", ούτε καν είχαν το έννομο δικαίωμα να ενάγουν, έπρεπε να ευρεθεί ο μηχανισμός εκείνος που θα τους ενέτασσε έστω και εν μέρει στην κοινωνικοοικονομική ζωή²¹.

---

²⁰ Maine, *Ancient Law*, σελ. 33-43

²¹ στο ίδιο, σελ. 48-50

Παρότι, όπως αναφέρθηκε ήδη, το *Δίκαιο των Εθνών* αντιμετωπιζόνταν υποτιμητικά από τους Ρωμαίους νομικούς, η ιστορική κίνηση επέφερε την καθιέρωση και αναγνώρισή του στα μάτια της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης. Πιο συγκεκριμένα, η επαφή των Ρωμαίων με την αρχαιοελληνική φιλοσοφία όταν κατέκτησαν τις ελληνικές Πόλεις-Κράτη, και ειδικότερα τις στωικές αντιλήψεις περί φυσικού δικαίου επέδρασε αποφασιστικά στον τρόπο σκέψης τους. Η απλότητα, εγκράτεια και εν γένει αποστασιοποίηση του ανθρώπου από υλικές μέριμνες που απηχούσε η αρχαιοελληνική σκέψη, οι οποίες και εκπορεύονταν από την αρχική κατάσταση τελειότητας στη φύση, συναντήθηκαν με την κοσμοθεωρία του ρωμαϊκού τρόπου ζωής για αποχή από την πολυτέλεια. Άμεση συνέπεια ήταν η ενσωμάτωση της ανωτέρω θεωρίας στις φιλοσοφικές περί δικαίου αντιλήψεις των ρωμαίων νομικών και στην επιτελούμενη από αυτούς δικαιοπαραγωγική διαδικασία. Κατέστη έργο του Πραίτωρα η εμπραγμάτωση βασικών νοημάτων της αρχέγονης φυσικής κατάστασης όπως η απλότητα και συμμετρία μέσω της παραγωγής δικαίου και ειδικότερα των Εδίκτων που εξέδιδε. Το γεγονός ότι οι Ρωμαίοι νομικοί ασπάστηκαν τις βασικές παραδοχές της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας επέφερε μια αποφασιστική μετατόπιση του κέντρου βάρους της ρωμαϊκής αντίληψης για το δίκαιο απαλλάσσοντας αυτό από την εμμονή στην τήρηση τυπικοτήτων και φέρνοντας στο επίκεντρο την απλοποίηση και λογική επεξεργασία στην παραγωγή του. Χαρακτηριστικό υπήρξε το γεγονός ότι οπαδοί της στωικής φιλοσοφίας, οι οποίοι υπήρξαν και βασικοί εκπρόσωποι της εποχής της μεγάλης ακμής της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης ήταν οι Καίσαρες Αντωνίνοι.

Ωστόσο εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι η έννοια της ισότητας που ενυπάρχει στην αρχαιοελληνική θεωρία του φυσικού δικαίου νοηματοδοτούνταν στην αρχή διαφορετικά από τους Ρωμαίους. Η πρώτη την εκλάμβανε ως απόλυτη συμμετρία και ύπαρξη ίσων μεγεθών. Άλλωστε στις ελληνικές πόλεις-Κράτη εξέφραζε την πολιτική ισότητα. Στους Ρωμαίους υποδήλωνε αφενός τη φυσική συμμετρία, αφετέρου την άρση αυθαίρετων νομικών κατασκευών μέσω του *Δικαίου των Εθνών*. Αυτό στα πρώτα

στάδια εφαρμογής του καταργούσε τις διακρίσεις του πρώιμου ρωμαϊκού δικαίου. Ενδεικτικά στις διακρίσεις του τελευταίου αναφέρεται η κατηγοριοποίηση των περιουσιακών στοιχείων που αποτελούσαν αντικείμενα αγοραπωλησίας ή η διαβάθμιση των βαθμών συγγένειας. Επομένως μέσω του Jus Gentium εφαρμόστηκε ένας κοινός πλέον κώδικας νόμων που συνιστούσε το εργαλείο εξάλειψης ασυνεχειών που προέκυπταν από την ανάγκη απονομής ρωμαϊκού πλέον δικαίου σε αλλοδαπούς. Παρότι άρχισε να καθιερώνεται σταδιακά ως ένα κοινό σύστημα κανόνων με σκοπό την ομοιομορφία στην εφαρμογή δικαίου, ήταν η επαφή με την αρχαιοελληνική σκέψη και τη θεωρία της για το φυσικό δίκαιο που προσέδωσε το απαραίτητο κύρος και φιλοσοφικό υπόβαθρο στο *Δίκαιο των Εθνών*²².

VI. PATRIA POTESTAS

Η μορφή συγκρότησης των κοινωνιών τελεί σε στενή σχέση με το κοινωνικό αντικείμενο βάσει του οποίου θεσπίζεται η νομοθεσία, άλλως τη βασική μονάδα δικαίου. Η συνάρτηση δε μεταξύ των δύο εξηγεί θεσμούς, αντιλήψεις και συνειδήσεις. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η σχέση αυτή αποτελεί εν γένει την ακτινογραφία των πολιτικών συλλογικοτήτων σε οποιοδήποτε στάδιο ανάπτυξής τους. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εξετάζεται ο τρόπος δόμησης των αρχαίων κοινωνιών, πριν αρχίσει να αναπτύσσεται η ρωμαϊκή νομική επιστήμη και οι καταλυτικές αλλαγές που επέφερε σε αυτόν η ανάπτυξή της. Βήμα βήμα η νομομάθεια των λατίνων αποδομεί το προϋπάρχον σύστημα κοινωνικής συγκρότησης, προκαλώντας μια κομβική στην ιστορία αλλαγή, η οποία ανιχνεύεται στο δίκαιο ακριβώς με τον βαθμιαίο τρόπο που έλαβε χώρα. Για το λόγο αυτό παρουσιάζονται ορισμένοι τομείς του δικαίου που καταμαρτυρούν την οργάνωση των κοινωνιών με βάση ένα μοντέλο τελείως διαφορετικό από το σημερινό· αυτό της πατριαρχικής οικογένειας. Συνολικά μπορεί ωστόσο ανεπιφύλακτα να ειπωθεί ότι οι τομείς της νομοθεσίας που φέρουν τα αποτυπώματα της είναι πολλοί. Η επίδραση δε αυτή διήρκεσε για

²² στο ίδιο, σελ. 54-61

μεγάλο χρονικό διάστημα και μπορεί να ανιχνευθεί στους κανόνες δικαίου διαφορετικών λαών. Παρότι σχεδόν εξαλείφθηκε από την ανάπτυξη του ρωμαϊκού δικαίου, επανέκαμψε την περίοδο της φεουδαρχίας²³.

Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνία όπως έμμεσα προκύπτει από την αρχαία νομοθεσία δεν είναι ένα σύνολο ατόμων αλλά οικογενειών. Πυρήνας δηλαδή της δομής της είναι ένα σύνολο προσώπων, η πατριαρχική οικογένεια. Οι συνέπειες αυτής της δομικής διαφοράς με τη συγκρότηση της κοινωνίας όπως τη γνωρίζουμε σήμερα είναι σημαντικές. Και συνιστούν ένα διαφορετικό τοπίο στην αντίληψη και εφαρμογή του Νόμου. Καθώς κάθε κοινωνία προσαρμόζει τους θεσμούς στις ανάγκες της, είναι σαφές ότι υπό αυτή την έννοια η νομοθεσία στις αρχαίες κοινωνίες παράγεται κατά τρόπο ώστε να ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ συνόλων ατόμων και όχι ατόμων και μόνο μεταξύ τους. Ωστόσο η παραγωγή νομοθετικού έργου είναι φτωχή καθώς τον χαρακτήρα της δεσμευτικότητας φέρουν μόνο οι αποφάσεις της κεφαλής της οικογένειας. Επιπροσθέτως, η εν γένει λειτουργία του δικαίου έχει περισσότερο τελετουργικό χαρακτήρα, καθότι προσομοιάζει περισσότερο στο σημερινό τυπικό των διακρατικών σχέσεων, παρά στην ταχύτητα που επιτάσσουν οι συναλλαγές μεμονωμένων ατόμων· και αυτό γιατί μονάδα της κοινωνίας είναι ένα σύνολο προσώπων. Το πλέον σημαντικό όμως στοιχείο διαφοροποίησης είναι ότι υπάρχει συλλογική ευθύνη στη διάπραξη αδικημάτων. Αυτό εξηγείται από το ότι η οικογένεια αντιμετωπίζεται ως έχουσα συνέχεια που δεν εξαντλείται στη φυσική παρουσία των μελών της στον κόσμο. Η οικογενειακή συνένωση θεωρείται αθάνατη και υπάρχουσα στο διηνεκές. Επομένως η τέλεση ενός αδικήματος από ένα ή μερικά μέλη καθιστά υπεύθυνο όλο το συγγενικό σύνολο.

Η ιστορία των αρχαίων Εβραίων αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι το πατριαρχικό μοντέλο είναι ο βασικός τρόπος δόμησης των αρχέγονων κοινωνιών. Ωστόσο μακράν περισσότερες πληροφορίες

---

²³ στο ίδιο σελ. 133-135

δικαιϊκής υφής επί της θεωρίας αυτής παρέχονται από κοινωνίες των Ινδοευρωπαϊκών φύλων· Ρωμαίους, Ινδούς και Σλάβους. Επανερχόμενοι στους αρχαίους Ισραηλίτες, εντοπίζουμε ήδη σε αυτούς τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τέτοιας δόμησης της κοινωνίας. Στα πρώτα κεφάλαια της Γενέσεως παρατηρείται πως ο πρεσβύτερος εν ζωή άνδρας πρόγονος έχει απόλυτη εξουσία στους λοιπούς συγγενείς. Εξουσία κυριολεκτικά ζωής και θανάτου. Όλα τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας είναι στη διάθεσή του και έχει λόγο ακόμα και στην προσωπική ζωή των άλλων μελών²⁴.

VII. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

Στην πρώιμη ρωμαϊκή κοινωνία ο θεσμός της *patria potestas* απέδιδε απόλυτα δικαιώματα στον πατέρα τόσο σε επίπεδο προσωπικών σχέσεων με τα παιδιά, όσο και στην περιουσία τους. Είχε δηλαδή κυριολεκτικά εξουσία "*vitae necisque*" επί των τέκνων του: να τα σωφρονίσει ασκώντας σωματική βία, να τα πουλήσει ή να τα δώσει για υιοθεσία και να διαλέξει το πρόσωπο που θα παντρευτούν. Επίσης σε επίπεδο περιουσιακών δικαιωμάτων παρατηρούμε ότι τα παιδιά δεν μπορούσαν να έχουν δική τους περιουσία, ο δε πατέρας καρπώνονταν όλα τα αποκτήματα ή οφέλη που αποκόμιζαν. Επιπλέον απολάμβανε τα κέρδη από τις συμφωνίες που συνήπτοντο από αυτά και δεν έφερε καμμία ευθύνη για αποζημίωση από τις αδικοπραξίες τους. Όσον αφορά, στον αντίποδα, την ευθύνη του για ενδεχόμενη αδικοπρακτική ή παραβατική συμπεριφορά των προσώπων που υπάγονταν στην εξουσία του παρατηρείται ότι αυτή δεν σήμαινε την εκ μέρους του ανάληψη υποχρέωσης προς αποζημίωση ή τον δικό του κολασμό. Έδινε απλά την άδεια να τιμωρηθεί το πρόσωπο που επέδειξε την επιλήψιμη συμπεριφορά και ήταν υπό την εποπτεία του. Είχε όμως την ευθύνη να καλύπτει τις υλικές ανάγκες των ανθρώπων του οίκου του, δεδομένου ότι είχε τον απόλυτο έλεγχο του πλούτου της οικογένειας. Από αυτό μπορεί να ειπωθεί ότι ο *pater familias* είχε υποχρεώσεις έναντι των λοιπών μελών της οικογένειας που ισορροπούσαν τα απόλυτα προνόμιά του. Αλλά αυτές δεν ήταν ακριβώς ευθύνες που πήγαζαν

²⁴ στο ίδιο σελ. 123-128

απευθείας από το Νόμο, δεδομένου ότι οι ενδοοικογενειακές σχέσεις δεν είχαν ακόμη καταστεί πεδίο εννόμων ρυθμίσεων, αλλά μιας μορφής ηθικές υποχρεώσεις, απορρέουσες περισσότερο από κάποιου είδους κοινωνικά ανακλαστικά συνήθειας ή ενστίκτου.

Εντούτοις, σε ζητήματα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας -εξαιρουμένων αυτών που είχαν οικονομική υφή- η έκταση της *patria potestas* έχει μειωθεί σημαντικά στη Ρώμη τη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου. Πλέον έχει περιοριστεί σε δικαίωμα άσκησης κάποιου είδους βέτο ο λόγος του πατέρα όσον αφορά το πρόσωπο που θα νυμφεύονταν τα παιδιά του. Ομοίως ζητήματα ενδοοικογενειακών αδικημάτων υπάγονται στην εξουσία των αρμοδίων δικαστών, ενώ η υιοθεσία λαμβάνει χώρα με τη συναίνεση του υιοθετούμενου. Οι συνεχείς πόλεμοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή αυτή. Η ενάσκηση δηλαδή καθηκόντων προς την Πολιτεία από τους Ρωμαίους, είτε ως πολεμιστών, είτε ως διοικητών Επαρχιών, η κατάληψη νέων εδαφών και η αποστολή σε πολλές περιοχές στρατευμάτων δεν άφηναν περιθώρια για απεριόριστη άσκηση της *patria potestas*. Επήλθε δηλαδή μια εκ των πραγμάτων χειραφέτηση. Η *patria potestas* παρέμεινε εντούτοις ισχυρή σε επίπεδο οικονομικών σχέσεων πατέρα-υιού. Μόλις τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορικής περιόδου παρατηρείται μία αυτονόμηση των περιουσιακών στοιχείων των στρατιωτών προφανώς ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους στην ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τρεις αιώνες αργότερα το ίδιο προνόμιο παραχωρείται στους κρατικούς λειτουργούς. Αργότερα ο Μέγας Κωνσταντίνος περιορίζει σε ένα είδος τόκου που λάμβανε ο πατέρας τις προσόδους της περιουσίας που κληρονομούσαν από την μητέρα τους τα παιδιά. Τη μεγαλύτερη όμως καινοτομία εισήγαγε ο Ιουστινιανός· ο πατέρας είχε μόνο δικαίωμα επικαρπίας από περιουσιακά στοιχεία των παιδιών που δεν του ανήκαν.

Παρά τις ανωτέρω αλλαγές ο θεσμός της *patria potestas* παρέμεινε ισχυρός. Το σημείο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής είναι γιατί διατηρήθηκε τουλάχιστον όσον αφορά την κεντρική του ιδέα επί τόσο μακρό χρονικό διάστημα και περικόπηκαν με μεγάλη βραδύτητα τα προνόμια που εκχωρούσε. Η

απάντηση θα μπορούσε αναζητηθεί στο ότι η πρόσληψη με διάφορους τρόπους της ρωμαϊκής υπηκοότητας καθιστούσε φορέα της *patria potestas* οποιονδήποτε κάτοικο της Αυτοκρατορίας. Και σε αυτό πρέπει να προστεθεί ότι λίγοι λαοί που ζούσαν εντός της ρωμαϊκής επικράτειας αναγνώριζαν τόση εξουσία στον αρχηγό της οικογένειας. Παραδειγματικά αναφέρεται ότι Γερμανοί και Γάλλοι είχαν πιο χαλαρούς δεσμούς πατέρα-γιού. Επίσης να προστεθεί ότι σημαντική συμβολή στην καθολική επικράτηση και εμπέδωση του θεσμού είχε ο καταστατικός χάρτης που εκδόθηκε από τον Αντωνίνο Καρακάλλα, ο οποίος απέδιδε την ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Από τα ανωτέρω προκύπτει ο ρόλος που διαδραματίζουν οι κοινωνικές-πολιτικές αναγκαιότητες στην εξέλιξη ενός δικαϊκού φαινομένου. Ήταν η αναγνώριση στα πεδία των μαχών των ρωμαίων πολιτών και η ανέλιξή τους σε διοικητικά αξιώματα που έφεραν ρωγμές στον θεσμό της *patria potestas*. Η εδαφική επέκταση της Αυτοκρατορίας απάλλαξε εν μέρει αυτούς που την υλοποίησαν από την καταπίεση της απεριόριστης πατρικής εξουσίας²⁵.

Μια από τις πολλές καινοτομίες της ρωμαϊκής δικαϊκής φιλοσοφίας ήταν το γεγονός ότι δεν χωρούσε εφαρμογή της *patria potestas* σε ζητήματα που άπτονταν των κρατικών υποθέσεων. Παρατηρείται δηλαδή το νομικό παράδοξο πατέρας και υιός να είναι από τη μία ανεξάρτητοι μεταξύ τους στις δημοσίου δικαίου υποχρεώσεις, δηλαδή να έχει ο καθένας δικαίωμα ψήφου, να πολεμούν μαζί με στρατηγό ενίοτε τον υιό να διατάζει τον πατέρα ή ως δικαστή να επιλαμβάνεται των δικαστικών του διενέξεων, ενώ από την άλλη σε ζητήματα ιδιωτικού δικαίου ο υιός να υπόκειται πλήρως στην απεριόριστη εξουσία του φορέα της πατρικής εξουσίας. Δηλαδή το ρωμαϊκό δίκαιο προέβλεπε τη δυνατότητα να λάβει ο υιός οποιοδήποτε αξίωμα, με κριτήριο πάντα το πόσο χρήσιμος μπορούσε να

---

²⁵ στο ίδιο σελ. 138, 144-146

φανεί στην Πολιτεία, ενώ παράλληλα διατήρησε τον αρχέγονο θεσμό της patria potestas στις ενδοοικογενειακές υποθέσεις²⁶.

VIII. ΠΑΤΡΙΑ ΠΟΤΕΣΤΑΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ, ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ, ΔΟΥΛΕΙΑ, ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ένας επίσης από τους βασικούς τομείς της δικαιοϊκής τάξης που επηρέασε ο θεσμός της patria potestas ήταν αυτός των συστημάτων συγγένειας. Στη Ρώμη παρατηρούνται δύο διαφορετικά συστήματα: των "cognates" και των "agnates" συγγενών. Το μεν πρώτο είναι το σημερινό, όπου συγγενείς θεωρούνται όσοι έλκουν την καταγωγή τους από ένα κοινό ζευγάρι είτε είναι οι γονείς τους, είτε ο παππούς και η γιαγιά, είτε ακόμα κάποιο πιο μακρινό. Το δεύτερο είναι αυτό όπου συγγενείς θεωρούνται όσοι έχουν κοινό πρόγονο άνδρα, είτε πατέρα, παππού, προπάππου κλπ. Δηλαδή στο δεύτερο κάθε φορά που στα παιδιά κάποιου συγκαταλέγεται μία γυναίκα, οι απόγονοι αυτής δεν συνδέονται με τους απογόνους των αρσενικών αδερφών της με συγγένεια. Και εδώ προβάλλει η ιστορική αναγκαιότητα παραγωγής κανόνων δικαίου: Εάν η γυναίκα αυτή αποκτήσει τέκνα, αυτά δεν υπάγονται στην patria potestas του πατέρα της αλλά σε αυτή του συζύγου. Άλλως θα επικρατούσε σύγχυση ως προς τίνος αρσενικού προγόνου την εξουσία θα υπάγονταν τα παιδιά της. Κατ' αυτόν τον τρόπο η οικογένεια αυτής δημιουργεί ένα νέο status οικογενειακής εξουσίας, την πηγή μίας καινούργιας patria potestas.

Ο δεσμός των "agnates" συγγενών πιστοποιεί την παρουσία του θεσμού της patria potestas σε όλα σχεδόν τα Ινδοευρωπαϊκά φύλα. Παρατηρείται στους Ινδούς, σε όλες σχεδόν τις εθνότητες που ζούσαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ενώ συναντάται στη νομοθεσία των Φράγκων και των αρχαίων Γερμανών. Αντικατοπτρίζεται ακόμη και σε τμήματα του αγγλικού κληρονομικού δικαίου, από το οποίο μόλις τον 19^ο αιώνα ακυρώνονται οι σχετικές διατάξεις. Αυτοί οι οποίοι επεξεργάστηκαν και προώθησαν το

---

²⁶ στο ίδιο, σελ. 135,137-138

μοντέλο της συγγένειας από κοινό προγονικό ανδρόγυνο ήταν οι Πραίτωρες της Ρώμης και σε αυτούς οφείλεται ακόμη και σήμερα η υιοθέτηση του εν λόγω συστήματος συγγένειας²⁷.

Ο θεσμός της *patria potestas* έχει επίσης επηρεάσει βαθιά τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο Νόμος την γυναίκα. Παρατηρείται, όπου ίσχυε, ότι ενώ οι απόγονοι μίας γυναίκας δεν μπορούσαν να απολαύσουν τα προνόμια των *agnates* συγγενών σε σχέση με τα παιδιά των αρσενικών αδερφών της, εντούτοις οι δεσμοί της με την οικογένεια του πατέρα παρέμεναν ισχυροί και ανήκε στον κύκλο των *agnates* συγγενών. Ο λόγος ήταν ότι ο Νόμος λάμβανε ως βασική μονάδα την οικογένεια. Επομένως έδινε πάλι βαρύτητα στην *patria potestas*. Βασικό εργαλείο για την διατήρηση του θεσμού υπήρξε στο αρχαίο ρωμαϊκό δίκαιο ο θεσμός της μόνιμης κηδεμονίας των γυναικών. Δηλαδή αν πέθαινε ο πατέρας μίας γυναίκας, δεν καταργούνταν η ασκούμενη σε αυτή απόλυτη πατρική εξουσία· φορείς αυτής γίνονταν πλέον οι πλησιέστεροι αρσενικοί συγγενείς της ή οι υποψήφιοι να αντικαταστήσουν τον πατέρα της ως επικεφαλής της οικογένειας. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και αλλού· παραδείγματος χάριν στην Ινδία, τους λαούς της Σκανδιναβίας και τους εισβολείς της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Με αυτόν τον τρόπο εξηγείται μερικώς η δυσμενής θέση της γυναίκας και οι επί αιώνες διακρίσεις εις βάρος της σε ένα μεγάλο γεωγραφικό κομμάτι της γης. Παρόλα αυτά, οι νομικοί της Ρώμης, οδηγούμενοι από την θεωρία του φυσικού δικαίου, επέκτειναν αυτή και στην ισότητα που έπρεπε να ισχύει στις σχέσεις των δύο φύλων. Η αντίσταση που προέβαλλαν αφορούσε τις γενόμενες διακρίσεις εις βάρος των γυναικών στο ζήτημα της οικονομικής τους αυτοδιαχείρισης, δεδομένου ότι για οποιαδήποτε συναλλαγή τους απαιτούνταν η σύμφωνη γνώμη των κηδεμόνων. Όσον αφορά τις υπόλοιπες εκφάνσεις ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας είχε ήδη αποκτηθεί πλήρης αυτονομία²⁸.

---

²⁷ στο ίδιο σελ. 146-152

²⁸ στο ίδιο σελ. 152-154

Σχετικά με τη χειραφέτηση των γυναικών ο Maine ισχυρίζεται ότι μετάλλαξη του μοντέλου δόμησης των αρχαίων κοινωνιών, ήτοι του σχήματος εκείνου βάσει του οποίου συστατική μονάδα της κοινότητας θεωρείται η οικογένεια στο σύνολο της, και η σταδιακή υποκατάστασή του από αυτό του ατόμου ως φορέα πλέον δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην υλοποίησή της. Η εξήγηση της επιβολής του ανδρικού φύλου στο γυναικείο με τρόπο αόριστο και γενικό θα μπορούσε να κριθεί απορριπτέα λόγω αυτής ακριβώς της αοριστίας. Ερμηνεύοντας όμως την μέχρι πρότινος υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας υπό το πρίσμα της απόλυτης υποταγής των μελών της πατριαρχικής οικογένειας στην εξουσία του *paterfamilias* μπορούμε να οδηγηθούμε σε πιο στέρεα συμπεράσματα. Είναι ακριβώς η απαλλαγή του ατόμου από τους καταπιεστικούς δεσμούς της πατριαρχικής οικογένειας, η οποία απορροφούσε κάθε ίχνος αυτονομίας, που καθιστά τη γυναίκα ανεξάρτητη, φέρουσα τα ίδια δικαιώματα με τον άνδρα²⁹. Σε αυτή τη διαδικασία μοναδική ήταν η συμβολή του ρωμαϊκού δικαίου. Η νοσηματοδότησή του από τις αρχαιοελληνικές θεωρίες περί ισότητας, προσέδωσε τη θεωρητική εκείνη θεμελίωση για αποδέσμευση του ατόμου από την με απόλυτο τρόπο ασκούμενη εντός της οικογένειας πατριαρχική εξουσία.

Ο τρόπος που αποτυπώνεται η εξέλιξη της οικονομικής αυτονομίας των γυναικών στο ρωμαϊκό δίκαιο συνιστά μια από τις συνέπειες της απόκλισης των Ρωμαίων νομικών από τον απόλυτο κανόνα της *patria potestas*. Όσον αφορά τα περιουσιακά δικαιώματα των ανύπαντρων γυναικών, παρατηρείται όπως προαναφέρθηκε, πως ο έλεγχος της περιουσίας τους ασκείται από κηδεμόνες. Ωστόσο η εξουσία των τελευταίων μειώνεται σταδιακά και τον 2^ο μ.Χ. αιώνα έχει ήδη εξασθενήσει, ανοίγοντας έτσι το δρόμο σε μεγαλύτερη αυτονομία τους. Σε σχέση με τις παντρεμένες, πριν την περίοδο της δωδεκαδέλτου

---

²⁹ Sir Henry Sumner Maine, *Lectures on the Early History of Institutions*, Sixth Edition, London: John Murray, Albemarle Street, 1893, σελ. 327-328

ετίθεντο στην απόλυτη εξουσία του συζύγου και θεωρούνταν κόρες του. Η δε περιουσία τους περιέρχονταν σε αυτόν. Ωστόσο, ήδη την περίοδο της Δωδεκαδέλτου παρατηρείται η εξής καινοτομία: αναφέρεται στο εν λόγω κείμενο ότι αν απουσιάσει η γυναίκα τρεις ημέρες από τη συζυγική εστία, δεν μπορεί ο σύζυγος να αποκτήσει πλήρη δικαιώματα ελέγχου επ' αυτής και της περιουσίας της. Από τη διάταξη αυτή μπορούμε να εξαγάγουμε το εξής συμπέρασμα: έχει ξεπεραστεί πλέον το καθεστώς πλήρους υποταγής της γυναίκας στον σύζυγό της άμα τη τελέσει του γάμου· πλέον η σύζυγος γίνεται αντικείμενο της *patria potestas* με την παρέλευση κάποιου χρονικού διαστήματος κατά το οποίο πρέπει να ασκεί πλήρως τα από τον γάμο απορρέοντα καθήκοντά της εντός της οικογενειακής εστίας. Το ίδιο π.χ. θα ίσχυε με κάποιον που προσέφερε με δουλκή σχέση τις υπηρεσίες του. Δηλαδή με την συμπλήρωση ενός δεδομένου χρονικού διαστήματος θα γίνονταν και αυτός αντικείμενο της *patria potestas* ως δούλος. Έχει επομένως ήδη εμφανιστεί η έννοια της χρησικτησίας ως απαραίτητος όρος ανάληψης δικαιωμάτων ελέγχου του συζύγου στην γυναίκα του. Και επειδή η χρησικτησία χρειάζεται την αδιάλειπτη νομή ενός αντικειμένου³⁰ – εν προκειμένω παρουσίας της γυναίκας στη συζυγική εστία – για τη δημιουργία δικαιωμάτων κυριότητας, έπρεπε, προκειμένου να μην συμπληρωθεί το απαραίτητο χρονικό διάστημα και καταστεί η σύζυγος αντικείμενο της *patria potestas*, να λείπει αυτή κατά το διάστημα της προαναφερθείσας διάταξης από την κοινή στέγη. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι η έννοια της αδιατάρακτης, επί μακρού χρονικού διαστήματος, νομής ενός αντικειμένου, ήτοι της χρησικτησίας, είναι βαθιά ριζωμένη στη ρωμαϊκή περί δικαίου αντίληψη από πολύ νωρίς. Ασφαλώς το να προβεί η γυναίκα στην ανωτέρω κίνηση για προστασία της αυτονομίας της αντιμετώπιζονταν υποτιμητικά, την περίοδο τουλάχιστον της Δωδεκαδέλτου. Από την εποχή όμως του νομομαθούς Γάιου, τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, είχε ήδη γίνει ευρέως αποδεκτή η εν λόγω πρακτική. Κατ' αυτό τον τρόπο είχε καταστεί ο

³⁰ Η φυσική εξουσίαση ενός αντικειμένου διανοία κυρίου μετά την παρέλευση ενός δεδομένου χρονικού διαστήματος θεμελιώνει δικαιώματα κυριότητας. Κωνσταντίνος Βαβούσκος, *Εμπράγματων Δίκαιον*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 173-174, 176-192

γάμος μια εκούσια ένωση προσώπων, την οποία εντούτοις είχαν και τα δύο μέρη ελευθερία να τερματίσουν οποτεδήποτε με αίτηση διαζυγίου³¹.

Απότοκος της νέας έννομης μορφής του γάμου, ήτοι μη "περιέλευσης εις χείρας του συζύγου", ή άλλως μη υπαγωγής της γυναίκας στο καθεστώς της patria potestas, ήταν η δημιουργία του μέχρι πρότινος γνωστού και σε σύγχρονες νομοθεσίες προβλεπόμενου θεσμού της προίκας, γνωστού στη Ρώμη και ως "dos". Δηλαδή προβλεπόταν πλέον τη μέση περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου, προκειμένου να βοηθηθεί ο άνδρας στην αντιμετώπιση των αναγκών του ζευγαριού, να προσφέρει η οικογένεια της γυναίκας περιουσία, από την οποία εντούτοις ο σύζυγος μπορούσε να εισπράττει μόνο τα εισοδήματα, χωρίς δικαίωμα εκποίησης αυτής. Απαιτείτο δε άδεια δικαστηρίου για να πωληθεί. Ο εν λόγω δε θεσμός εμπλουτίστηκε από τον Αυτοκράτορα Αύγουστο με το διάταγμα "*Lex Julia et Pappia Poppaea*", όπου προβλέπονταν η από πλούσιους γονείς υποχρεωτική προικοδότηση των θυγατέρων τους, αλλά και από τον θεσμό του "*donatio propter nuptias*", σύμφωνα με τον οποίο ενίσχυε τους νεόνυμφους και η οικογένεια του συζύγου. Την ίδια αρχή της προικοδότησης των γυναικών που εφάρμοσαν οι Ρωμαίοι, προσπάθησε και σε σημαντικό βαθμό πέτυχε να διατηρήσει η Εκκλησία. Ακολούθως καθώς τα έθιμα και οι αντιλήψεις πολλών λαών τόσο στην ηπειρωτική Ευρώπη, όσο και στη Μεγάλη Βρετανία επηρεάστηκαν βαθιά από τα χριστιανικά δόγματα, ο θεσμός της προίκας απέκτησε εκτεταμένη εφαρμογή³².

Σε σχέση με την εξέλιξη αυτή του θεσμού της προίκας στη Δύση, προβαίνει ο Maine στην καταγραφή της αντίστοιχης εξέλιξης στην Ινδία. Και ενώ στη χώρα αυτή ο θεσμός του "*Stridhan*" απέδιδε μεγάλα περιθώρια στην αυτοδιαχείριση της παντρεμένης γυναίκας όσον αφορά την περιουσία της, εντούτοις

---

³¹ Εφεξής η αναφορά στον Sir Henry Sumner Maine και στο *Lectures on the Early History of Institutions*, Sixth Edition, London: John Murray, Albemarle Street, 1893 θα γίνεται ως εξής: Maine, *Lectures*.... Στην εν λόγω παραπομπή σελ. 308-309, 311-312, 315-317

³² στο ίδιο σελ. 317-320, 336-337

αυτά ελαττώθηκαν σημαντικά από την ανάμειξη των βραχμάνων ιερέων στην παραγωγή κανόνων δικαίου. Το εν λόγω ιερατείο αντιτάχθηκε σθεναρά στην κατοχή πλούτου από τις γυναίκες και κατάφερε, μέσω των εξουσιών θέσπισης και ερμηνείας του νόμου που είχε, να αποστερήσει των αρχικώς απονεμηθέντων στις παντρεμένες γυναίκες από τον θεσμό του Stridhan δικαιωμάτων. Τόσο πολύ δε υποβαθμίστηκε το δικαίωμα της γυναίκας να είναι κυρία αξιακών αγαθών που παρατηρήθηκε το φαινόμενο να καίγεται η άκληρη χήρα μαζί με τον νεκρό άντρα της στην επικήδεια τελετή. Άλλωστε η θεωρητική αφετηρία από την οποία προσεγγίζει το δίκαιο το εν λόγω ιερατείο, συγκρινόμενη με αυτή των ρωμαίων νομικών, καταδεικνύει την αξία της θεωρίας του φυσικού δικαίου ως σημείου αναφοράς των δεύτερων. Για την υπεροχή αυτή αρκεί να λάβουμε υπόψη και το εξής στοιχείο: ενώ στην Ινδία ισχύει ο θεσμός της πατριαρχικής οικογένειας με τις συνακόλουθες απόλυτες εξουσίες του αρχηγού επί των μελών, εντούτοις από διάφορες πηγές αναδεικνύεται μια σχετική αυτονόμηση του ατόμου. Προς τούτο δε συνηγορεί η υιοθέτηση του συστήματος της "per stirpes" κληρονομικής διαδοχής. Πιο συγκεκριμένα, το εν λόγω σύστημα υποδεικνύει την πρόοδο ενός νομικού πολιτισμού προς την κατεύθυνση της καθιέρωσης του ατόμου ως υποκειμένου δικαίου, εν αντιθέσει με την per capita διαδοχή. Ο λόγος είναι απλός: στην τελευταία κληρονομούν όλοι οι απόγονοι ισομερώς, αφού υπάγονται όλοι ανεξαιρέτως στην απόλυτη εξουσία του πατριάρχη της οικογένειας. Στην per stirpes τα άτομα κληρονομούν με βάση την προγονική γραμμή που ανήκουν, στοιχείο που καταμαρτυρά πλέον τη διάσπαση της συλλογικότητας της πατριαρχικής οικογένειας. Στο ινδικό όμως δίκαιο, της εξέλιξης του οποίου ηγούνται οι βραχμάνοι ιερείς δεν κυριαρχούν θεωρίες, όπως στο ρωμαϊκό οι αντίστοιχες αρχαιοελληνικές για την φυσική ισότητα των ανθρώπων και τη συνακόλουθη αυτονόμηση του ατόμου από το σύνολο, στην ουσία από την απόλυτη εξουσία εντός της πατριαρχικής οικογένειας. Ο λόγος που στο ινδικό δίκαιο παρουσιάζεται μια αυτονόμηση του ατόμου από την κοινότητα είναι η μετά θάνατον ατομική ευθύνη και η συνακόλουθη κατά μόνας κατάσταση τιμωρίας ή απολαβής. Αυτή ακριβώς η

θηρσκευτική αντίληψη αποτέλεσε τη βάση στην οποία στηρίχθηκαν οι ερμηνείες των βραχυάνων νομοδιδασκάλων³³.

Συγκρίνοντας ιστορικά την περιουσιακή αυτονομία της γυναίκας σε Ρώμη και Ινδία και κυρίως μνημονεύοντας το φιλοσοφικό εκείνο υπόβαθρο που στηρίχθηκαν οι θεσπίζοντες το δίκαιο σε αυτούς τους πολιτισμούς, ο Maine δικαιολογεί την χειραφέτηση του ατόμου στη Δύση. Ήταν η αρχαιοελληνικής προέλευσης θεωρία της ισότητας των ανθρώπων που επηρέασε αποφασιστικά τους Ρωμαίους νομικούς και πυροδότησε την διαδικασία της απόλυτης μετάλλαξης των μέχρι τότε κρατούντων δικαιοπολιτικών αντιλήψεων. Με εξαίρεση την οπισθοδρόμηση του Μεσαίωνα, η διάσπαση των άρρηκτων δεσμών της πατριαρχικής οικογένειας και η ανάδυση πλέον του ατόμου ως πυρηνικού συστατικού των κοινωνικών συλλογικοτήτων ανάγουν τις ρίζες τους στο ρωμαϊκό δίκαιο.

Η αδιάσπαστη ενότητα της *patria potestas* με τη θεώρηση της οικογένειας ως βασικής μονάδας κοινωνικής συγκρότησης αναδεικνύεται και από μία πολύ σύντομη αναφορά στον θεσμό της δουλείας. Αυτή δεν σήμαινε στην αρχαιότητα την κατάσταση όπου ο σκλάβος αντιμετωπιζόταν απλά ως αντικείμενο. Πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της απεριόριστης πατρικής εξουσίας. Γι' αυτό και από μαρτυρίες αρχαίων νόμων προκύπτει η δυνατότητα να κληθεί κληρονόμος της περιουσίας του κυρίου του. Δηλαδή οι δούλοι υπόκειντο στην απόλυτη εξουσία του αρχηγού του οίκου, ακριβώς όπως και οι ίδιοι του οι υιοί. Ωστόσο οι τελευταίοι είχαν βιολογικούς ή δεσμούς υιοθεσίας και επομένως υπερερούσαν λόγω της προοπτικής τους να γίνουν αρχηγοί οικογενειών, αποκτώντας τα προνόμια των *pater familiae*. Μπορεί μεν η κοινωνική συνείδηση να μην είχε καταστήσει κτήμα της την ισοτιμία στις σχέσεις των ατόμων, αλλά το μείζονος σημασίας στοιχείο ήταν πως η οικογένεια αποτελούσε τη

---

³³ στο ίδιο σελ. 325, 332-335, 322-323, 327-329, 329-331

μονάδα, εντός της οποίας εξαφανίζονταν κάθε ατομικότητα ενώ ασκούσαν αδιάκριτα και κατά το δοκούν η patria potestas³⁴.

Το κληρονομικό δίκαιο υπήρξε ένας από τους κλάδους του δικαίου που επίσης φέρουν τα ίχνη δόμησης της κοινωνίας επί τη βάσει της οικογένειας ως θεμελιώδους δικαιοϊκής μονάδας. Η εμφάνιση του ατόμου ως νέου φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων δεν είναι αποκομμένη από την ιστορική πορεία και φέρει, έστω και παραλλαγμένα, τα σημάδια παλαιότερων αντιλήψεων. Πιο συγκεκριμένα, η καθολικότητα της κληρονομικής διαδοχής³⁵, είτε με διαθήκη, είτε εξ αδιαθέτου, ενέχει στον πυρήνα της εννοιολογικής της υπόστασης μία αντίληψη που προϋπήρχε της θεώρησης του ατόμου ως βασικού κοινωνικού υποκειμένου. Αυτή η αντίληψη απέδιδε στην οικογένεια την ιδιότητα του μεμονωμένου κοινωνικού δρώντος ως θεμελιώδους φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ακόμη και όταν πέθαινε ο αρχηγός της, αυτή συνέχιζε να υπάρχει, απλά άλλαζε ο επικεφαλής. Το ίδιο ίσχυε και για τις έννομες σχέσεις της με άλλα υποκείμενα δικαίου. Χρέη, απαιτήσεις και άλλα αντικείμενα δεκτικά διεκδίκησης παρέμεναν έγκυρα και απαιτητά. Κατ' αυτό τον τρόπο πέρασε πλέον στη θεωρία και την πρακτική του κληρονομικού δικαίου η καθολικότητα στη διαδοχή του μεμονωμένου προσώπου. Η μεταφορά δηλαδή τόσο του ενεργητικού, όσο και το παθητικού της περιουσίας του στους κληρονόμους. Επομένως το νέο υποκείμενο των εννόμων σχέσεων, ήτοι το άτομο, αφομοίωσε στις θεμελιώδεις ιδιότητες του το πλάσμα εκείνο του δικαίου που αφορά τη διηνεκή παρουσία της οικογένειας στο νομικό κόσμο³⁶.

Δικαιοπολιτικός λόγος της καθολικότητας στην κληρονομική διαδοχή στη Ρώμη δεν ήταν ο σημερινός.

Δηλαδή η πλήρης αναδοχή από τον κληρονόμο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του θανόντος

---

³⁴ Maine, *Ancient Law*, σελ. 162-166

³⁵ Για την έννοια της καθολικότητας στην κληρονομική διαδοχή, Βασίλης Αντ. Βαθρακοκόιλης, *Ερμηνεία-Νομολογία Αστικού Κώδικα, Τόμος ΣΤ', Ημίτομος Α', Κληρονομικό Δίκαιο*, άρθρα 1710-1870, Αθήνα 2009, σελ. 26-27, 29, 45-46

³⁶ Maine, *Ancient Law*, σελ. 185-188

φορέα αυτών. Αντίθετα προτεραιότητα θεωρούνταν η διαίωνιση της οικογένειας, επομένως καθολικότητα στη διαδοχή σήμαινε ανάδειξη νέου αρχηγού του οίκου. Σκοπός επομένως της ύπαρξης του νομικού εργαλείου της διαθήκης ήταν η διασφάλιση της συνέχειας στη διακυβέρνηση της οικογένειας. Δευτερευόντως έρχονταν η κάρπωση πλούτου, ο οποίος ούτως ή άλλως αποτελούσε μέγεθος που ανήκε στη σφαίρα εξουσίας του *pater familias*³⁷. Εν αντιθέσει με τη σημερινή λειτουργία της κληρονομικής διαδοχής που συνιστά τρόπο μεταβίβασης αστικών, αποτιμητέων σε χρήμα δικαιωμάτων ή υποχρεώσεων ατόμων, μεταβιβαζόμενων σε μεμονωμένα υποκείμενα δικαίου. Ενώ η κληρονομική διαδοχή στην αρχαιότητα σήμαινε τη συνέχεια στη διοίκηση ενός συνόλου, σήμερα με τη συγκρότηση των κοινωνιών στη βάση της ατομικής μονάδας, σκοπός των κληρονομικών ρυθμίσεων είναι η μεταφορά πλούτου σε νέο κύριο. Το δόγμα "ουδείς ακληρονόμητος" εκφράζει με τον πιο περιεκτικό τρόπο τη συνέχιση όχι ενός συνόλου συγγενικών προσώπων, αλλά των ίδιων των συναλλακτικών σχέσεων. Ο πλούτος δεν μπορεί να σχολάζει για αόριστο χρονικό διάστημα. Καθώς η οικονομική λειτουργία των αστικών κοινωνιών στηρίζεται στη συνεχή ανακύκλωση του χρήματος δεν μπορεί να νοηθεί απόσυρση πλούτου με τη μορφή ακληρονόμητων αξιακών αγαθών. Ποιός άλλωστε ο λόγος ύπαρξης του άρθρου 1824 του Αστικού Κώδικα σύμφωνα με το οποίο, ελλείψει συγγενή ή συζύγου του κληρονομούμενου, καλείται ως εξ αδιαθέτου κληρονόμος το δημόσιο;

Η καθιέρωση του ατόμου ως βασικής μονάδας δικαίου και οι συνεπαγόμενες με αυτή τη μετατόπιση αλλαγές στην προσέγγιση του τρόπου θέσπισης των κανόνων δικαίου στις κληρονομικές σχέσεις αποτυπώνεται και στην τοποθέτηση των συστημάτων της από διαθήκης και εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής στο δικαιοϊκό σύστημα διαφόρων λαών της αρχαιότητας. Παραδείγματος χάριν στην Αθήνα του Σόλωνα απαγορεύονταν η αποκλήρωση μέσω διαθήκης των αρσενικών απογόνων. Επίσης δεν υπήρχε στους αρχαίους νόμους των Εβραίων δικαίωμα σύνταξης διαθήκης εν γένει, ενώ η ύστερη

---

³⁷ στο ίδιο, σελ. 190-191

νομοθεσία των Ραββίνων την επιτρέπει μόνο σε περίπτωση που δεν μπορούν να κληθούν οι απόγονοι ή είναι αδύνατη η εύρεσή τους. Το ίδιο ισχύει και στην περιοχή του Μπένγκαλ στην Ινδία όπου έχει προτεραιότητα η ικανοποίηση των μελών της οικογένειας. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το αρχαίο γερμανικό δίκαιο όπου απαγορεύεται αυστηρά να συμπεριληφθεί η ακίνητη περιουσία της οικογένειας σε διατάξεις διαθήκης³⁸. Αντιθέτως στις σημερινές αστικές κοινωνίες ο Νόμος υπολαμβάνει ως ισότιμα συστήματα την εξ' αδιαθέτου και την από διαθήκης διαδοχή³⁹. Και αυτό συνάδει με την θεώρηση της περιουσίας του θανόντος από την πλευρά του Νόμου ως αυτόνομου και ξεχωριστού από τον συγγενικό του κύκλο μεγέθους, πέραν των εξαιρέσεων για τις ρυθμίσεις της νόμιμης μοίρας⁴⁰. Η αναγνώριση από το Νόμο της ελεύθερης βούλησης του ατόμου, όσον αφορά τη διάθεση μετά θάνατον των εννόμων αγαθών των οποίων είναι κύριος, ήταν αυτή που έθεσε σε σχέση ισοτιμίας τα ανωτέρω αναφερθέντα συστήματα κληρονομικής διαδοχής.

Όσον αφορά την κληρονομητέα περιουσία παρατηρείται ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο οι έννοιες εναλλάσσονταν και δεν ήταν με τη σημερινή τους εννοιολογική διάκριση σαφώς οριοθετημένες. Στις διατάξεις του που αφορούσαν την από διαθήκης διαδοχή χρησιμοποιούνταν η φράση "emptor familiae" που σήμαινε τον κληρονόμο. Ωστόσο η σημασιολογία των λέξεων είναι διαφωτιστική. Η λέξη emptor σήμαινε τον αγοραστή. Και τούτο διότι οι διαθήκες εκτελούνταν με τη διαδικασία της πώλησης, δηλαδή με "mancipium". Παρατηρώντας κανείς προσεκτικά τις διατάξεις της Δωδεκαδέλτου διακρίνει να αναφέρεται σ' αυτές η φράση "tutela rei suae", δηλαδή "τα άτομα που φυλάσσουν την περιουσία του",

---

³⁸ στο ίδιο, σελ. 197-198

³⁹ Για την ισοτιμία των δύο, Νικ. Σ. Παπαντωνίου, *Κληρονομικό Δίκαιο*, 5^η έκδοση, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Αφοί Π. Σάκκουλα, 1989, σελ. 51

⁴⁰ Με τις εν λόγω διατάξεις παρέχεται ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας των συγγενικών προσώπων, το οποίο εντούτοις αφαιρείται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, περιοριστικά αναφερόμενες στο νόμο π.χ. όταν ο κατιών έχει προκαλέσει σωματικές κακώσεις στον διαθέτη, *Αστικός Κώδικας* άρθρα 1825-1845

ήτοι την οικογένεια ως σύνολο προσώπων. Εδώ η λέξη οικογένεια είναι αμφίσημη. Αφενός υποδηλώνει τα πρόσωπα που υπάγονταν στην εξουσία της *patria potestas* και τον πλούτο ως δευτερεύουσας σημασίας στοιχείο που ακολουθεί αυτή. Αφετέρου η λέξη *familia* ανατρέχει σε αρχαιότερους χρόνους σε όρους συλλογικής ιδιοκτησίας του οικογενειακού πλούτου. Δηλαδή το άτομο κατέχει αυτόν διαμέσου της οικογένειας του και όχι την περιουσία και την οικογένειά του ως διαφορετικά μεγέθη⁴¹. Δεν υπήρχε δηλαδή στο ρωμαϊκό δίκαιο, ακόμα και σε επίπεδο εννοιών, ο πλήρης διαχωρισμός της περιουσίας του ατόμου από την οικογένεια, πολλώ δε μάλλον δεν μπορούσε η κληρονομία να αποτελέσει μέγεθος δεκτικό διαίρεσης και απονομής σε διαφορετικά άτομα με τον τρόπο που αποτυπώνεται σήμερα στις σχετικές διατάξεις κληρονομικού δικαίου ή αναγνωρίζεται ως αποτέλεσμα της πλήρους ελευθερίας των ατόμων να διαθέτουν μετά θάνατον την περιουσία τους.

Η προσήλωση των Ρωμαίων στην ελευθερία της σύνταξης διαθήκης δεν οφείλεται στις ίδιες αιτίες με αυτές που της αποδίδουν τη σημερινή καθολική αναγνώριση. Το αστικό δίκαιο της Ρώμης, που παλαιότερα υπερίσχυε των Εδίκτων των Πραιτόρων, αναγνώριζε – σε περίπτωση που κάποιος πέθαινε αδιάθετος – τρεις τάξεις στην εξ αδιαθέτου διαδοχή, της καθεμίας καλούμενης με την εξής σειρά: πρώτα τα ανήλικα τέκνα, μετά η πλησιέστερη κατηγορία συγγενών από αρσενικό πρόγονο, οι *Agnates* συγγενείς δηλαδή, και τέλος τα *Γένη*, γνωστά και ως *Gentiles*. Επομένως όταν πέθαινε κανείς χωρίς να έχει καταλείψει έγκυρη διαθήκη δεν τον κληρονομούσαν τα ενήλικα παιδιά του τα οποία δεν υπόκειντο πλέον στην *patria potestas*. Αν ήταν άκληρος τον κληρονομούσαν οι πλησιέστεροι των συγγενών από αρσενικό πρόγονο και όχι από θηλυκό, όσο στενή συγγένεια και αν υπήρχε. Αν δεν υπήρχε κανείς ούτε από την πλησιέστερη τάξη συγγενών από την πατρική γραμμή, υπήρχε ο κίνδυνος να μην περιέλθει η περιουσία του θανόντος στα λοιπά μέλη της οικογένειάς του, αυτά δηλαδή που δεν υπάγονταν στις προαναφερθείσες τάξεις, αλλά στο *Γένος* του, ένα σύνολο ανθρώπων που είχαν το ίδιο όνομα με το

---

⁴¹ Maine, *Ancient Law*, σελ. 203-205, 208-209

θανόντα και για το λόγο αυτό γίνονταν δεκτό το πλάσμα δικαίου ότι συνδέονταν με κοινή καταγωγή. Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η παρατήρηση πως αυτή η σειρά ίσχυε γιατί είχε μόλις ξεκινήσει η μετάβαση της ρωμαϊκής κοινωνίας από την αρχαϊκή κατάσταση των πατριαρχικών οικογενειών σε καθεστώς περιορισμού της απόλυτης εξουσίας του *pater familias*, με την αποδέσμευση από αυτή των ενηλικιωθέντων τέκνων. Εντούτοις ο Νόμος θεωρούσε την *patria potestas* με όλα τα απορρέοντα από αυτή προνόμια ως θεμέλιο της οικογενειακής συνοχής και επομένως αντιμετώπιζε τα ενήλικα τέκνα ως ξένα προς την οικογένεια και τον πλούτο αυτής.

Ακριβώς η ανωτέρω πορεία των κληρονομιαίων στοιχείων γέννησε την απέχθεια των Ρωμαίων για την ρυθμιζόμενη από το Νόμο διαδοχή και αντίθετα τον υπέρμετρο ζήλο τους για την σύνταξη διαθηκών. Αυτές θεωρούνταν εργαλείο για την καλύτερη δυνατή λήψη μέτρων πρόνοιας προς εξασφάλιση των συμφερόντων της οικογένειας. Δεν συνιστούσε η διαθήκη, όπως συμβαίνει σήμερα, μέσο αποκλήρωσης και άνισης κατανομής πλούτου. Αποσκοπούσε στη δικαιότερη δυνατή ικανοποίηση των μελών της οικογένειας. Αυτή η αντίθεση μεταξύ του κοινού περί δικαίου αισθήματος της ρωμαϊκής κοινωνίας από τη μία και του Νόμου από την άλλη που υπολάμβανε τα ενήλικα τέκνα ως μη ανήκοντα πλέον στην οικογένεια φανερώνει και την διαχρονική αντίθεση της στατικότητας του θετικού δικαίου με τον παλμό των εκάστοτε κρατούντων αντιλήψεων στην κοινωνία. Οι σχέσεις στοργής μεταξύ γονέων και ανήλικων ή ενήλικων τέκνων ήταν ισχυρές και είχαν εγγενή την συγκρουσιακή τάση με το υφιστάμενο τότε δίκαιο⁴². Η ελευθερία προς σύνταξη διαθήκης πόρρω απείχε από την σημερινή της αναγνώριση η οποία υπηρετεί υπεράνω οικογενειακών δεσμών την ατομική ιδιοκτησία και την απόλυτη ελευθερία για μεταθανάτια διάθεση αξιακών αγαθών.

Η ελεύθερη διάθεση της κληρονομίας, ως δυνατότητα που παρέχεται σήμερα από το Νόμο, σε πρόσωπα πέραν της οικογένειας, νομιμοποιείται δικαιολογικά την τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα, όπου είχε

---

⁴² στο ίδιο σελ. 219-223

ήδη παγιωθεί ο φεουδαλισμός. Μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο ήταν σπάνια η χρήση του δικαιώματος να διαθέτει κανείς ελεύθερα την περιουσία του μετά θάνατον, ενώ οι γυναίκες σύζυγοι και τα τέκνα είχαν αναγνωρισμένο μερίδιο στην κληρονομιαία περιουσία υπό την προστασία των διατάξεων του ρωμαϊκού δικαίου. Εντούτοις ο θεσμός της πρωτοτοκίας που προωθήθηκε από το φεουδαλικό δίκαιο της γης έφερε νέα δεδομένα. Εμμέσως και εν τοις πράγμασι απέκλεισε τα υπόλοιπα τέκνα προς όφελος του πρωτότοκου χρησιμοποιώντας ως εργαλείο το δικαίωμα για σύνταξη διαθήκης. Υπό αυτό το πρίσμα αφαιρέθηκε από την κληρονομιαία περιουσία η προστασία των προνοητικών προς όφελος της οικογένειας κανόνων του ρωμαϊκού δικαίου⁴³.

ΙΧ. ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

Οι νόμοι στην αρχαιότητα δεν υπολάμβαναν το άτομο ως βασική μονάδα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Αντίθετα, επίκεντρό τους ήταν η οικογένεια. Οι κρατούσες θεωρίες που συγκλίνουν στον καταλυτικό από εμφανίσεως ακόμη των αρχέγονων κοινωνιών ρόλο των φαινομένων κατοχής και χρησικτησίας έχουν στον πυρήνα τους το άτομο ως βασικό δρώντα. Σύμφωνα με αυτές ο ιδιώτης κατέχει και προσπορίζεται οφέλη από την χρησικτησία. Είναι το άτομο της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου του Hobbes, το οποίο συμβάλλεται με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας ώστε να συγκροτηθεί αυτή σε ενιαίο σώμα και να αποτελέσει κατ' αυτό τον τρόπο το βασικό συστατικό της. Η θεωρία του φυσικού δικαίου που επεξεργάστηκαν οι Ρωμαίοι νομικοί είχε ακριβώς το σκοπό να απελευθερώσει το άτομο από τις απόλυτες εξουσίες που ασκούνταν σε αυτό εντός της πατριαρχικής οικογένειας και αντικατοπτρίζονταν στο αρχαίο δίκαιο της Ρώμης, γνωστό και ως "Jus Civile". Προκύπτει επομένως μια αντίφαση μεταξύ των σύγχρονων θεωριών και της δικαιοπολιτικής πραγματικότητας της αρχαιότητας. Εξηγούμε σήμερα με όρους αναπτυγμένης νομικής επιστήμης και σταδιακής ωρίμανσης αυτής τη γέννηση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας. Οι έννοιες κατοχή,

---

⁴³ στο ίδιο σελ. 223-225

χρησικτησία και παραγραφή δεν ήταν αρκετές για να απονείμουν στον αρχαίο κόσμο δικαιώματα πλήρους κυριότητας στο άτομο, όπως θεωρείται νομικό θέσφατο σήμερα. Η *erga omnes*, αποκλειστική εξουσίαση αντικειμένων πλούτου, φορέα είχε την οικογένεια παρά το άτομο. Αυτό δεν αντιμετωπίζονταν από τους κανόνες δικαίου με τα σημερινά δεδομένα. Ακόμη και όταν μπόρεσε η νομοθεσία να απονείμει περιορισμένα δικαιώματα στα μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα, το πνεύμα αυτής της προσέγγισης πόρρω απείχε από τη σύγχρονη οπτική. Το πρόσωπο αξιολογούνταν από τη δικαιοϊκή τάξη όχι ως εξατομικευμένος φορέας δικαίου και εννόμων αγαθών, αλλά ως κομμάτι της οικογένειας, η παρουσία της οποίας ήταν συνεχής και δεν περιορίζονταν χρονικά από τη γέννηση και το θάνατο συγκεκριμένων μελών.

Η ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι η κατοχή πραγμάτων και το γεννώμενο από αυτή δικαίωμα στην ιδιοκτησία είναι συμφυή με τη γέννηση του ανθρώπινου πολιτισμού είναι ένα αξίωμα που επιδέχεται αμφισβήτησης. Αποτελεί γνώρισμα αναπτυγμένων –έστω και αρχαίων- κοινωνιών η σύλληψη του δικαιώματος κυριότητας σε ένα αντικείμενο μέσω της συνεχούς, απόλυτης, *erga omnes* εξουσίασης σε αυτό. Η ιδέα αυτή χρειάζεται και την ανάλογη ωρίμανση της νομικής επιστήμης, η οποία επιστήμη και την προάγει περαιτέρω. Σε τούτο συνηγορεί το ασαφές σε επίπεδο δικαιοϊκών διανοημάτων ιδιοκτησιακό καθεστώς των αρχέγονων κοινωνιών. Χρειάστηκε να περάσει ικανό χρονικό διάστημα, ώστε να παγιωθούν συνειδησιακά νοοτροπίες και πραγματικές καταστάσεις ιδιοκτησίας προκειμένου να μπορεί η απλή κατοχή ενός αντικειμένου να αποφέρει προνόμια χρησικτησίας και εν τέλει κυριότητας. Η μακρόχρονη πρακτική να νέμεται το άτομο ως ιδιοκτήτης τον πλούτο γέννησε την αντίληψη και συνεκδοχικά την έννομη σχέση της αποκλειστικής κυριότητας. Το πραγματικό γεγονός της κατοχής ενός αντικειμένου ως βασική προϋπόθεση ανάγουσα σε θεμελίωση δικαιωμάτων κυριότητας οφείλεται στη, σχεδόν, καθολική επικράτηση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας και αποτελεί ως αναγκαίουσα συνθήκη για την κατοχύρωση της έννομης αυτής σχέσης προϊόν αναπτυγμένης νομικής σκέψης. Η

αίσθηση πως οτιδήποτε αξία οφείλει να ανήκει στην αποκλειστική σφαίρα εξουσίας ενός προσώπου λειτούργησε ως δικαιοπολιτικός λόγος νομιμοποίησης του χρησικτώντος και κατέχοντος⁴⁴.

Επομένως η έρευνα για το ιδιοκτησιακό καθεστώς στις αρχαίες κοινωνίες δεν έχει στραφεί στη σωστή κατεύθυνση καθώς η διάκριση στη Ρώμη μεταξύ διατάξεων του Δικαίου των Προσώπων, γνωστού και ως "Jus Personarum" και κανόνων Εμπραγμάτου Δικαίου, ήτοι του "Jus Reum", έχει λειτουργήσει αποπροσανατολιστικά. Και αυτό δικαιολογείται από το γεγονός πως σε αρχαιότερες της Ρώμης κοινωνίες ή άλλες που δεν επηρεάστηκαν από αυτή, οι κανόνες που αφορούν από τη μια την προσωπική κατάσταση του ατόμου και από την άλλη φαινόμενα εμπραγμάτου δικαίου έχουν στενή εννοιολογική σύνδεση και δεν δύνανται να κατηγοριοποιηθούν. Για αυτό τον λόγο και δεν μπορεί το ρωμαϊκό δίκαιο να μας παράσχει πληροφορίες για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των προ αυτού πρώιμων κοινωνιών. Είναι πιθανότερο να σχηματίσουμε εικόνα γι' αυτό από την παρατήρηση φαινομένων ιδιοκτησίας σε κοινότητες που προϋπήρξαν της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή βρίσκονταν εκτός των συνόρων της, παρά από περιουσιακές σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στην τελευταία. Το δίκαιο των Λατίνων, εμφορούμενο από την θεωρία του φυσικού δικαίου και τη συνακόλουθη απόσπαση του ατόμου που πρεσβεύει αυτό από τη δομή της πατριαρχικής οικογένειας, έχει ωθήσει τους σύγχρονους νομικούς να σχηματίσουν την εσφαλμένη εντύπωση ότι το άτομο είναι ο φυσικός φορέας δικαιωμάτων επί αντικειμένων πλούτου⁴⁵.

Για τον λόγο αυτό, στρέφοντας την προσοχή μας στην Ινδία παρατηρούμε ότι ο πλούτος κατέχεται συλλογικά και οι κοινότητες αποτελούν οργανωμένα πατριαρχικά σύνολα. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτών η "*Κοινότητα του Χωριού*", "*Village Community*". Οι διαπροσωπικές σχέσεις εδώ τελούν σε στενή εξάρτηση με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και η λειτουργία αυτού του κοινωνικού status στον τομέα της διοίκησης έχει αποφέρει τα βέλτιστα δυνατά αποτελέσματα. Σύμφωνα με την οργάνωση τους,

---

⁴⁴ στο ίδιο σελ. 256-258, 250-251

⁴⁵ στο ίδιο σελ. 258-260

παρότι ο υιός έχει δικαιώματα στην πατρική περιουσία, εντούτοις κάνει σπανίως χρήση αυτών. Το μερίδιο του παραμένει εντός της κοινής περιουσίας, η διαχείριση της οποίας ασκείται από τον γηραιότερο της πατρικής γραμμής. Να σημειωθεί εδώ ότι αυτές οι ινδικές κοινότητες δεν είναι απλές συνενώσεις συγκατόχων πλούτου ή συγγενών. Εντός τους ασκείται κάθε λειτουργία που προσιδιάζει σε οργανωμένη Πολιτεία: δικαιοσύνη, φορολογία, κατανομή αρμοδιοτήτων κ.α. Για τον τρόπο δε παραγωγής πλούτου σε αυτές μας πληροφορεί ο Mountstuart Elphinstone: «κάθε οικογένεια, σε αυτά τα χωριά, αποτελείται από τόσα μέλη, ώστε είναι σύνηθες να κάνουν οι ιδιοκτήτες της γης όλες τις αγροτικές εργασίες χωρίς τη βοήθεια είτε μισθωτών των κτημάτων, είτε εργατών. Κατέχουν τη γη με συλλογική ιδιοκτησία και παρότι υπάρχει η δυνατότητα να διαιρεθεί αυτή στα μέλη της κοινότητας, στην πραγματικότητα αυτό δεν λαβαίνει χώρα. Ο κύριος γης δικαιούται να πουλήσει ή να υποθηκεύσει το δικαίωμα κυριότητας επί του μεριδίου του· προκειμένου όμως να γίνει κάτι τέτοιο πρέπει να εξασφαλίσει τη σύμφωνη γνώμη των συγχωριανών του, ενώ ο αγοραστής εισέρχεται στη θέση που αυτός είχε στην κοινότητα και υποκαθίσταται στο σύνολο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών του. Εάν για οποιοδήποτε λόγο εκλείψει μία οικογένεια, το μερίδιο της επιστρέφει στο κοινό ταμείο».

Συγκρίνοντας αυτές τις κοινότητες με πληροφορίες που έχουμε από καταγεγραμμένες ιστορικές περιόδους για το αρχαϊκό μοντέλο δόμησης της ρωμαϊκής κοινωνίας, ήτοι το *Γένος*, γνωστό και ως *Gens*, παρατηρούμε στοιχεία που παραπέμπουν στην αρχέγονη αντίληψη περί καταγωγής από ένα κοινό πρόγονο. Και στις δύο περιπτώσεις επίσης εισέρχονται νέα μέλη στην κοινότητα, παρότι δεν έχουν δεσμούς συγγένειας με αυτή, βάσει πλασμάτων δικαίου, όπως η υιοθεσία. Στις ινδικές κοινότητες αυτό λαβαίνει χώρα κυρίως μέσω εξαγοράς της περιουσίας μελών της κοινότητας. Σε αυτές τις περιπτώσεις όμως ο αγοραστής, όπως ο Ρωμαίος "*Emptor Familiae*", αναλαμβάνει πλήρως τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που είχε ο πωλητής ως μέλος της κοινότητας. Απαραίτητη κρίνεται τότε και η σύμφωνη γνώμη της κοινότητας για την εισδοχή του αγοραστή στο συγγενικό κύκλο. Η συναίνεση αυτής

παραπέμπει στα "Comitia Curiata", το συλλογικό όργανο που εξέφραζε τη βούληση του ευρύτερου κύκλου συγγενών, του "Γένους" στην πρώιμη ρωμαϊκή κοινωνία, η σύμφωνη γνώμη του οποίου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επικύρωση μιας υιοθεσίας ή διαθήκης, δεδομένου ότι με αυτές το νέο μέλος καθίστατο αναπόσπαστο τμήμα της συγγενικής ενότητας. Επιπροσθέτως, αν εκλείψει μία οικογένεια σε αμφοτέρω τα παραδείγματα, ο κλήρος της περιέρχεται στο ταμείο του χωριού ή το Γένος. Εκ των ανωτέρω πλασμάτων δικαίου προκύπτει ότι κοινή συνισταμένη είναι η συλλογική εκμετάλλευση του πλούτου⁴⁶. Σήμερα, στον αντίποδα, η δικαιοπραξία της πώλησης έχει αυτονομηθεί από την ανάληψη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ως αδιάσπαστου συνόλου. Υπηρετεί την μεταβίβαση εξατομικευμένων αγαθών χωρίς να σχετίζεται επ' ουδενί με τη θεώρηση των οικονομικών μεγεθών ως στοιχείων άρρηκτα συνδεδεμένων με τον εμπρόσωπο φορέα τους και τις υποχρεώσεις ή τα δικαιώματα αυτού εντός μίας οργανωμένης συλλογικότητας, είτε αυτή είναι η οικογένεια, είτε η κοινότητα όπου ζει και παράγει.

Παρόμοια οργάνωση με αυτή των ινδικών χωριών συναντούμε σε περιοχές που δεν έχουν επηρεαστεί ουσιαστικά από τις ζυμώσεις της φεουδαλικής περιόδου, οι οποίες συνέτειναν στην εμφάνιση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη. Οι κοινότητες στις εν λόγω περιοχές παρουσιάζουν ομοιότητες στην οργάνωσή τους τόσο με αυτές της Δύσης, όσο και τις αντίστοιχες στην Ανατολή. Μία από αυτές είναι η Ρωσία. Και παρότι οι χωρικοί στην ύπαιθρο αυτής καλλιεργούν εκτάσεις ανήκουσες σε ένα κύριο, εντούτοις δεν υπάγονται σε καθεστώς δουλοπαροικίας, αλλά κατ' ουσίαν συλλογικής οργάνωσης. Και εδώ ισχύει ο θεσμός της συγγένειας από γραμμή κοινού αρσενικού προγόνου, δηλαδή η τάξη των Agnates συγγενών, είναι αναμειγμένα προσωπικά και περιουσιακά δικαιώματα, ενώ υπάρχουν διοικητικές δομές εντός της κοινότητας. Βασική διαφορά αυτών με τα αντίστοιχα της Ινδίας είναι ότι μπορεί μεν να υπάρχουν και εδώ ξεχωριστά περιουσιακά δικαιώματα, αλλά στην πράξη η

---

⁴⁶ στο ίδιο σελ. 260-265

διάκριση αυτή καταργείται. Μετά από ένα δεδομένο χρονικό διάστημα καταργούνται οι ατομικές εκμεταλλεύσεις και το άθροισμα αυτών αναδιανέμεται στους χωρικούς. Ωστόσο και στην Σερβία, την Κροατία και άλλες σλαβόφωνες περιοχές συναντάται ο ανωτέρω τρόπος οργάνωσης των κοινοτήτων. Δηλαδή συλλογικότητες που συνδέονται με δεσμούς συγγένειας και συνιδιοκτησίας. Σε αυτές όμως η γη της κοινότητας δεν είναι ούτε πρακτικά, ούτε θεωρητικά διαιρετή. Ανήκει στο σύνολο των ανθρώπων που την απαρτίζουν, καλλιεργείται από τους ίδιους τους χωρικούς-ιδιοκτήτες και η σοδειά μοιράζεται είτε στην κάθε οικογένεια ανάλογα με τις ανάγκες της, είτε σε συγκεκριμένα πρόσωπα με προκαθορισμένο μερίδιο.

Όλα αυτά τα φαινόμενα παραγωγικής συγκρότησης τοπικών κοινωνιών έχουν ως κοινό παρονομαστή μία βασική αρχή που πηγάζει από πρώιμους σλαβικούς νόμους, πως η οικογενειακή περιουσία δεν μπορεί επ' αόριστον να υποδιαιρείται⁴⁷. Δηλαδή η μέσω πώλησης, σύνταξης διαθήκης ή οποιασδήποτε άλλης νομικής κατασκευής κατάτμηση του πλούτου που παρατηρείται στις περιοχές όπου εδραιώθηκε η ρωμαϊκή δικαιοσύνη ή αργότερα επικράτησε η φεουδαρχία, ήταν ασύμβατες ως σύννομες μέθοδοι με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα οργάνωσης κοινοτήτων, όπως οι ανωτέρω περιγραφόμενες, όπου γνώμονας για τη διάθεση και τη διαχείριση του πλούτου ήταν οι οικογενειακοί-συγγενικοί δεσμοί του συνόλου. Τα αξιακά αγαθά, κυρίως καλλιεργήσιμα εδάφη, παρέμεναν στην τοπική κοινωνία και ακολουθούσαν τις ανάγκες των μελών που την απαρτίζουν. Το τοπικό στοιχείο και αυτό της συγγένειας ως βασικές συνιστώσες κοινωνικής συγκρότησης, ήταν κυρίαρχα στον προσδιορισμό των επωφελούμενων του βασικού παραγωγικού εργαλείου: της γης.

Οι έρευνες σε φύλα ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, όπως τα ανωτέρω αναφερόμενα, παρέχουν ισχυρές ενδείξεις συλλογικής κάρπωσης του πλούτου και δίνουν μια εικόνα για τη σταδιακή μετάβαση σε καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας. Παραδείγματος χάριν στις, εξίσου ινδοευρωπαϊκής προέλευσης,

---

⁴⁷ στο ίδιο σελ. 265-269

κέλτικες φυλές της ορεινής Σκωτίας συνηθίζονταν να διανέμεται φαγητό από τους αρχηγούς των φυλών στους αρχηγούς των οικογενειών. Στις σλαβόφωνες επαρχίες της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και της Οθωμανικής γίνονταν διανομή όλων των παραχθέντων προϊόντων της χρονιάς. Σε Ρωσία και Ινδία μπορεί μεν να αναπτύσσονται δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά η ανάπτυξη αυτή δεν προχωρά σε τέτοιο βαθμό που να αλλάξει πλήρως το status συνιδιοκτησίας της κοινότητας. Από τα προαναφερθέντα παραδείγματα προκύπτει ότι σε πολλές αρχαϊκές κοινωνίες μοντέλο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης ήταν η συγκυριότητα συνόλων προσώπων στον πλούτο. Από τη συλλογικότητα στην εκμετάλλευση του πλούτου, σταδιακά ανεξαρτητοποιήθηκαν τα δικαιώματα των μελών των κοινοτήτων και έλαβαν την εμπράγματη μορφή της απόλυτης και προσωπικής εξουσίας. Κάθε στάδιο αυτής της μετάλλαξης αντικατοπτρίζεται στη μορφή που λαμβάνει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Ιστορικό παράδειγμα που αποδεικνύει αυτή τη σταδιακή μεταλλαγή είναι ο θεσμός της ευρύτερης πατριαρχικής οικογένειας στη Ρώμη. Καθώς μεγάλωνε αυτό το κοινωνικό υποσύνολο, πήρε τη μορφή του κύκλου συγγενών από κοινό αρσενικό πρόγονο, δηλαδή των *Agnates*. Αυτός εν συνεχεία διασπάστηκε σε μικρότερες με ξέχωρη περιουσιακή ενότητα οικογένειες, οι οποίες με τη σειρά τους αντικαταστάθηκαν από το άτομο. Ανάλογα και αναπόσπαστα δεμένο με αυτή την εξέλιξη των βασικών δομικών μονάδων κοινωνικής συγκρότησης είναι το καθεστώς ιδιοκτησίας⁴⁸.

X. ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ - ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ

Η συλλογική ιδιοκτησία στις αρχαίες κοινωνίες αντικατοπτρίζεται και στον ίδιο τον τύπο των δικαιοπραξιών μεταβίβασης των εννόμων αγαθών. Η εγκυρότητα της πώλησης ακολουθεί ένα σύνολο συμβολισμών τελετουργικής υφής, δεδομένο που μας υπενθυμίζει πως συμβαλλόμενα μέρη δεν είναι μεμονωμένα άτομα, αλλά πολυπρόσωπα σύνολα. Δηλαδή η μεταβίβαση πλούτου σε αυτές τις κοινωνίες προσιδιάζει περισσότερο σε συναλλαγές διεθνούς δικαίου που αφορούν σχέσεις μεταξύ Κρατών ή

⁴⁸ στο ίδιο σελ. 268-270

τουλάχιστον ομάδες μεγαλύτερες από έναν ιδιώτη⁴⁹. Αντιθέτως σήμερα, όσον αφορά τις μεταβιβάσεις αγαθών, για μεν τα ακίνητα αρκεί η γραπτή συμβολαιοική μορφή όπου προκύπτει ρητά η σύμπτωση των δηλώσεων βουλήσεως των συμβαλλομένων μερών, στα δε κινητά οι μεταβιβάσεις χρήζουν απλής συμφωνίας και παράδοσης των αντικειμένων⁵⁰. Αυτή η διάσταση στην προσέγγιση των δικαιοπραξιών εκποίησης είναι ενδεικτική της διαφοράς στον τρόπο συγκρότησης των αρχαίων και των σύγχρονων κοινωνιών και συγκεκριμένα στο βασικό δικαϊκό υποκείμενο που συνεπάγεται αυτή η συγκρότηση.

Η κατηγοριοποίηση των αξιακών αγαθών στους αρχαίους νόμους δεν ήταν αυτή που γνωρίζουμε από το ρωμαϊκό δίκαιο μεταξύ κινητών και ακινήτων. Μαζί με τα ακίνητα μπορεί να κατατάσσονταν και κινητά, όπως στο ρωμαϊκό δίκαιο οι δούλοι και τα βοοειδή. Στην έννομη τάξη της Σκωτίας αυτό συναντάται με διάφορους τύπους εγγυήσεων και αξιογράφων, ενώ στους Ινδούς οι δούλοι συνδέονταν εξίσου με ακίνητες αξίες. Στο αγγλικό δε δίκαιο οι μισθώσεις γης διαχωρίζονταν από άλλες έννομες σχέσεις που αναγνωρίζει ο νόμος αναφορικά με την εκμετάλλευση του εδάφους και εντάσσονταν στον κύκλο των κινητών αγαθών. Τα ακίνητα και τα ανήκοντα στην ίδια κατηγορία με αυτά θεωρούνταν ανώτερης αξίας. Ακολουθώς μεταβιβάζονταν με απαραίτητη την τήρηση περισσότερων διαδικαστικών προϋποθέσεων. Ο λόγος αυτής της διάκρισης ήταν απλός: Ο κατάλογος των σπουδαιότερων αντικειμένων απαρτιζόταν από αυτά των οποίων αναγνωρίστηκε η χρησιμότητα στα πρώτα στάδια ανάπτυξης των κοινωνιών. Αντιθέτως αυτά που θεωρούνταν υποδεέστερα ήταν εκείνα που εμφανίστηκαν ως αξίες χρήσης και αντικείμενα συναλλαγών μετά την καθιέρωση των πρώτων. Για την μεταβίβασή τους δεν ήταν αναγκαία η τήρηση πολλών τυπικοτήτων. Συχνά αρκούσε απλά η παράδοση του αντικειμένου. Με αυτή την έννοια εξηγείται π.χ. γιατί αντιμετωπίζονταν στη Ρώμη τα κοσμήματα

⁴⁹ στο ίδιο σελ. 270-272

⁵⁰ Για τη διάκριση των προϋποθέσεων μεταβίβασης κινητών και ακινήτων, Πάνος Κ. Κορνηλάκης *Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο I*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκουλα 2002, σελ. 183-187

ως αγαθά που μεταβιβάζονταν ευχερέστερα, υπαγόμενα στην κατηγορία των "Res nec Mancipi". Και ενώ σταδιακά οι συναλλαγές των αντικειμένων αυτών, λόγω προόδου του πολιτισμού, αυξήθηκαν, αποκτώντας έτσι μεγαλύτερη αξία, εντούτοις δεν υπήχθησαν στους κανόνες των σπουδαιότερων κατά την ιεράρχηση της εποχής αγαθών. Αντιθέτως αναβαθμίστηκαν ως αξίες, καταργούμενης με αυτό τον τρόπο της μέχρι τότε υποτίμησής τους σε σχέση με τα θεωρούμενα ως πολυτιμότερα αγαθά. Εδώ εμφανίζεται η ιστορικότητα των κανόνων δικαίου: η κυκλοφορία αξιών χρήσης λειτούργησε με μεγαλύτερη ταχύτητα, γεγονός που αντιλήφθηκαν οι ρωμαίοι νομικοί, αποφεύγοντας γι' αυτό το λόγο να εφαρμόσουν στη νέα πραγματικότητα κανόνες αφορώντες αγαθά, όπως π.χ. η γη, για την εγκυρότητα των συμβάσεων εκποίησης των οποίων απαιτούνταν η υλοποίηση πολλών τυπικοτήτων. Αντιθέτως θεώρησαν ικανή συνθήκη που πληρούσε τους όρους για σύννομη πώληση το πραγματικό γεγονός της παράδοσης του πωλούμενου αντικειμένου. Για την ενσωμάτωση δε της νέας αντίληψης στους εφαρμοζόμενους κανόνες δικαίου χρησιμοποίησαν τα αποτελεσματικά νομικά εργαλεία που διέθεταν, τα πλάσματα δικαίου και την αρχή της άρσης των ασυνεχειών του νόμου, ήτοι την "aequitas", η οποία συνδέονταν στενά με τη θεωρία του φυσικού δικαίου. Στην ιουστινιάνεια δε νομοθεσία καταργείται πλήρως η διάκριση μεταξύ αντικειμένων "Res Mancipi" και "Res nec Mancipi". Η παράδοση εντούτοις του αντικειμένου, ως επαρκής όρος πλήρωσης των δικαιοπραξιών εκποίησης δεν ανάγει τη νομιμοποίησή της στη θεωρία του φυσικού δικαίου, όπως τη συνέλαβαν και ανέπτυξαν οι ρωμαίοι νομικοί και υιοθέτησαν μετέπειτα οι νεωτερικοί ομόλογοί τους. Και αυτό αφενός λόγω του ότι γεννήθηκε ως αναγκαίος όρος των σχετικών δικαιοπραξιών, δεδομένης της απλοποίησης και αποτελεσματικότητας που χρειάζονταν οι οργανωμένες κοινωνίες για την ευχερέστερη ικανοποίηση των συναλλακτικών σχέσεων, αφετέρου λόγω εκτεταμένης εφαρμογής της εν λόγω πρακτικής στην ιταλική χερσόνησο, οι εμπορικές σχέσεις στην οποία αποτέλεσαν πεδίο παρατήρησης των νομικών της Ρώμης. Η θεωρητική σύνδεση επομένως της παράδοσης του πωλούμενου αγαθού ως κύριας συνθήκης εκπλήρωσης μίας δικαιοπραξίας εκποίησης με το φυσικό δίκαιο είναι αυθαίρετη καθώς η πρώτη

αποτελέσε λειτουργική καινοτομία οργανωμένων κοινωνιών που παρέκαμψε τους δυσλειτουργικούς κανόνες για τη μεταβίβαση αντικειμένων και δεν συνεπάγεται μία συμβατική συμπεριφορά που πηγάζει από φυσική αναγκαιότητα. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Maine είναι κατατοπιστικό: «Η ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου της ιδιοκτησίας είναι αυτή της απορρόφησης των αγαθών "Res Mancipi" από τα αγαθά "Res nec Mancipi". Η ιστορία της ιδιοκτησίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο είναι αυτή της κατάργησης του φεουδαλικών νόμων της γης από αυτή του ρωμαϊκού δικαίου των κινητών. Και παρότι δεν έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία μεταλλαγής του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στην Αγγλία, είναι εντούτοις φανερό η τάση για απορρόφηση του δικαίου της αγοραπωλησίας των ακινήτων και εξάλειψής του από αυτό των κινητών αγαθών»⁵¹. Η ιστορία δηλαδή των μορφών που λάβαινε η ιδιοκτησία ως ζωτικής σημασίας θεσμός για την κοινωνική αναπαραγωγή αντικατοπτρίζεται στη διαρκή προσπάθεια των κοινωνιών να επινοήσουν σύννομες μεθόδους μεταβίβασης αξιακών αγαθών, απαλλαγμένες από τις πολύπλοκες και τυπολατρικές προϋποθέσεις που είχαν τεθεί προς το σκοπό αυτό. Οι προϋποθέσεις δε αυτές υπήρξαν προϊόν παλαιότερων ιστορικών συνθηκών, όπου ο πλούτος κατέχονταν συλλογικά και για αυτό το λόγο η εκποίησή του απαιτούσε την τήρηση τόσων τυπικοτήτων. Υποκείμενο των συναλλαγών δεν ήταν ιδιώτες αλλά πολυπρόσωπα σύνολα. Έπρεπε επομένως να τηρηθεί και το ανάλογο τυπικό στο γεγονός ότι συμβάλλονταν συλλογικότητες, με επιπρόσθετο λόγο ότι μέσω αυτού του περίπλοκου τελετουργικού τονίζονταν η σοβαρότητα της διαδικασίας. Η απόσπαση του ατόμου από τους ισχυρούς δεσμούς των ευρύτερων συνόλων που ανήκε ώθησε στη δημιουργία νέων και απλούστερων μορφών συμβάσεων που ανταποκρίθηκαν στην αναπτυσσόμενη ταχύτητα των συναλλαγών.

Η σημασία των τύπων στη σύναψη συμβάσεων υποβαθμίστηκε σταδιακά και με αργούς ρυθμούς. Αυτό που είχε μεγαλύτερη σημασία στις αρχαϊκές κοινωνίες ήταν η επακριβής τήρηση των τυπικών

---

⁵¹ Maine, *Ancient Law*, σελ. 272-280

προϋποθέσεων για την ολοκλήρωση των συμβάσεων, ακόμη και εάν αυτό σήμαινε σοβαρά ελαττώματα της θέλησης των συμβαλλομένων. Παραδειγματικά, από το έπος της Ιλιάδας αντλούμε το συμπέρασμα ότι η ικανότητα του Οδυσσέα να εξαπατά θεωρείται αρετή. Εν αντιθέσει με τη σημερινή ενδελεχή ανάλυση για το έγκυρο της δήλωσης βούλησης των συμβαλλόμενων μερών, τόσο σε θεωρητικό, όσο και νομολογιακό επίπεδο, η αρχαία νομοθεσία ήταν αυστηρά προσκολλημένη στον τύπο που έπρεπε να τηρηθεί. Εν πρώτοις επήλθε η μείωση των απαιτούμενων τυπικών προϋποθέσεων. Δευτερευόντως απλοποιήθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό οι τυπικές διαδικασίες και σε τελευταίο στάδιο απομονώθηκε μία κατηγορία δικαιοπραξιών όπου εξέλιπε παντελώς το οποιοδήποτε τελετουργικό. Αυτό το τελευταίο είδος συμβάσεων αφορούσε εντούτοις και το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων στις συναλλαγές. Εν τέλει κυρίαρχο στοιχείο κατέστη αυτό της σαφούς προθέσεως και ρητής δήλωσης των συναλλασσομένων. Αυτό μονοπώλησε και το ενδιαφέρον των νομικών, αποκαλούμενο από τους Ρωμαίους "*συμφωνία των μερών*". Και από τη στιγμή που θεωρήθηκε το ουσιωδέστερο στοιχείο των μεταξύ των προσώπων συμφωνιών, άρχισε να απομειώνεται εμφανώς η σημασία που δίνονταν στην τήρηση τυπικότητων. Πλέον οι τελευταίες χρειάζονταν ως δικλείδες που πιστοποιούσαν και εξωτερικά τις δηλώσεις βουλήσεως⁵².

XI. ΣΥΜΒΟΛΑΙΑΚΗ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ

Σε αυτή τη σύλληψη της *συμφωνίας των μερών* αναζητήθηκε η νομιμοποίηση νεώτερων πολιτικών θεωριών. Πιο συγκεκριμένα, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου και συνακόλουθα οι οπαδοί της έχουν στηριχθεί σε μεγάλο βαθμό στις θεωρίες των νομικών –με πρώτους τους Ρωμαίους- για τη συμβολαιακή, προφορική συνεννόηση των συμβαλλόμενων μερών επί τη βάσει της καλής πίστης. Οι σχετικές συμβάσεις του ρωμαϊκού δικαίου χαρακτηρίστηκαν ως συμβάσεις του *Δικαίου των Εθνών*, με τον τίτλο αυτό να παραπέμπει σε πανάρχαια καταγωγή και εφαρμογή αυτών, ενώ ιστορικά ήταν

---

⁵² στο ίδιο σελ. 313-314

δημιούργημα των τελευταίας περιόδου ακμής της ρωμαϊκής νομομάθειας. Η ίδια άλλωστε η φρασεολογία και σκέψη των Ρωμαίων νομικών νοηματοδοτεί σταδιακά τις προαναφερθείσες συμβάσεις του *Δικαίου των Εθνών* ως φυσικές μορφές αμοιβαίες συνεννόησης των ανθρώπων. Το ίδιο δεδομένο καλής πίστης και αμοιβαίας συνεννόησης επικαλείται ο Ρουσσώ στην κοινωνική ζωή των αρχαίων Περσών, στοιχείο όμως που αφανίστηκε κατά τον ίδιο με την προαγωγή του πολιτισμού. Αυτή η πρόωμη συνειδησιακή στάση αποτελεί για τον γάλλο φιλόσοφο το θεμέλιο της θεωρίας του για το κοινωνικό συμβόλαιο. Εντούτοις η εν λόγω θεωρία που θέτει το δεδομένο μίας συμφωνίας των πολιτικών υποκειμένων ως ισότιμα συμβαλλόμενων μερών από καταβολής των κοινωνιών στηρίζεται στο ίδιο ιστορικό λάθος και πηγάζει από τις θεωρητικές αναζητήσεις των νομικών. Αναμφίβολα η συμβολή της στα πολιτικά τεκταινόμενα υπήρξε μοναδική, όμως δεν δικαιολογεί την χρήση της από τους θεωρητικούς ως εργαλείου ερμηνείας όλων των κοινωνικοπολιτικών φαινομένων. Το γεγονός πως αυτοί δικαιολογημένα παρατήρησαν μία πλειάδα κανόνων να εφαρμόζεται επί τη βάση μίας αμοιβαίας συμφωνίας, δεν δικαιολογεί την παρανόηση εκ μέρους τους στη σύνδεση του Συμβολαίου και των συνειρμών ισότητας που το ακολουθούν με την ιστορική εξέλιξη του θετού δικαίου. Η ανάγκη ιστορικής-φιλοσοφικής επικύρωσης των θέσεων τους και ταυτόχρονα η θέληση να εξαλειφθεί η θεωρία της θεϊκής προέλευσης του θετού-επίσημου δικαίου τοποθέτησε το Συμβόλαιο ως πηγή και θεωρητική νομιμοποίηση των θεσπιζόμενων νόμων⁵³. Δεν υπήρχε δηλαδή εγγεγραμμένη στη συλλογική συνείδηση των ανθρώπων η ρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων στη μορφή της αμοιβαίας, με σκοπούμενη την ανταλλαγή, συνεννόησης. Η σύμπτωση των δηλώσεων βουλήσεως μεμονωμένων προσώπων είτε λαμβάνει τη μορφή συμφωνίας για πολιτειακή συγκρότηση, είτε αποσκοπεί στη σύναψη συμβάσεων μεταξύ ιδιωτών, αποτελεί ως έννοια, προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικών αναγκών και δεν ανάγει τη σύλληψή της στην αφετηρία της ανθρώπινης ιστορίας.

---

⁵³ στο ίδιο σελ. 308-310

ΧΙΙ. ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΜΕΝΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΔΙΚΑΙΟΥ-ÆQUITAS

Παρατηρώντας κανείς την ιστορική εξέλιξη του δικαίου διαπιστώνει, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Ρώμη, τη σταδιακή πρόσληψη των εξουσιών θέσπισης και εφαρμογής αυτού από το Κράτος ως θεσμοθετημένη λειτουργική οντότητα. Στις πρωτοεμφανιζόμενες μορφές κρατικής υπόστασης, είτε εφαρμόζονταν οι μεμονωμένες κρίσεις του κυρίαρχου με τη μορφή των "Θεμιστών", είτε δέσμευαν με μορφή νόμων συγκεκριμένες πρακτικές και ακολουθούνταν κωδικοποιημένα κείμενα κανόνων, η δεσμευτική ισχύς αυτών δεν εκτείνονταν σε κάθε μεμονωμένο μέλος της κοινότητας αλλά στους επικεφαλής των οικογενειών. Σταδιακά όμως αρχίζει να κερδίζει έδαφος η θεσμοθετημένη παραγωγή δικαίου. Τα δικαστήρια της Πολιτείας ασχολούνται όλο και περισσότερο με ζητήματα ατομικών δικαιωμάτων και οικονομικών σχέσεων. Η απόλυτη δεσποτική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας υποχωρεί μπροστά στις διατάξεις που θεσπίζει η οργανωμένη Πολιτεία. Βασικοί συντελεστές αυτής της ιστορικής αλλαγής ήταν η καθιέρωση των πλασμάτων δικαίου, η εφαρμογή της αρχής της άρσης των ασυνεχειών του νόμου και η συστηματική-οργανωμένη παραγωγή νομοθετικού έργου. Η ίδια η ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου είναι αψευδής μάρτυρας της αποσύνθεσης αρχαϊκών αντιλήψεων, εγκατάλειψης πρώιμων δικαιοφάνων και θεσμών και ανάδειξης νέων. Την εποχή του Ιουστινιανού παρατηρείται ένα πλήρως αναδιαμορφωμένο νομικό-θεσμικό πλαίσιο στο οποίο διατηρούνται ελάχιστα ίχνη πρώιμων αντιλήψεων, εκτός από τη διατήρηση των εκτεταμένων εξουσιών του αρχηγού της μεμονωμένης οικογένειας εντός αυτής. Σε αυτό το νέο ιδεολογικό-κανονιστικό πλαίσιο το δίκαιο παράγεται με γνώμονα τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια για το ατομικό υποκείμενο και τη λογική επεξεργασία των εννοιών, ώστε να συγκλίνει κατά το δυνατό περισσότερο με τις ανάγκες που γεννά η αναπαραγωγή της κοινωνίας⁵⁴. Μια από τις κύριες παραμέτρους της νέας δικαιοπολιτικής κατάστασης που διαμορφώθηκε ήταν, όπως προαναφέρθηκε, η εισαγωγή της θεμελιώδους αρχής της άρσης των

---

⁵⁴ στο ίδιο σελ. 166-168

ασυνεχειών του νόμου, γνωστής και ως *aequitas*, στην παραγωγή δικαίου. Η ακόλουθη περίπτωση είναι ενδεικτική της νέας αυτής πραγματικότητας.

Το γεγονός ότι μεγάλες εκτάσεις γης στη Ρώμη κατέχονταν από ιδιοκτήτες οι οποίοι εναλλάσσονταν ταχύτατα στα κυβερνητικά αξιώματα επέφερε μία αξιοσημείωτη αλλαγή στον τρόπο εκμετάλλευσης αυτών. Πιο συγκεκριμένα επειδή ήταν πρακτικά δύσκολο το να εποπτεύονται οι ανωτέρω εκτάσεις, οι μεγαλοϊδιοκτήτες εκμίσθωναν αυτές για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ελεύθερους πολίτες έναντι συγκεκριμένου τιμήματος. Πρώτη κοινωνική τάξη στη Ρώμη που εφάρμοσε αυτή την πρακτική ήταν οι *Δημοτικοί*. Στη συνέχεια το ίδιο μοτίβο ακολουθήθηκε από μεμονωμένους μεγαλοϊδιοκτήτες και έγινε συνήθης πρακτική. Με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκαν δύο κατηγορίες μισθωτών γης: α) μια τάξη δουλοπάροικων με σχέσεις υποτέλειας προς τον ιδιοκτήτη, λατινιστί *coloni*, που έδιναν ως ενοίκιο μέρος της σοδειάς τους και β) μια τάξη ιδιοκτητών, γνωστοί και ως "*Emphyteuta*", που αντιμετωπίζονταν ως οιονεί κύριοι από τον Πραίτωρα. Ο θεσμός της "*Emphyteusis*" απέκτησε καθολικότητα εφαρμογής, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα δικαιώματα στον μισθωτή: πρώτον η νομή του ασκούσαν με τη συναίνεση του εκμισθωτή και δεύτερον ο νόμος παρείχε ένδικη προστασία εμπράγματης μορφής στον μισθωτή για αποκατάστασή του στο μίσθιο όταν συνέτρεχε περίπτωση βίαιης αποβολής του από αυτό. Φυσικά βασική προϋπόθεση ήταν η εμπρόθεσμη καταβολή του ενοικίου που ήταν επίσης μέρος της σοδειάς. Το σημαντικό ωστόσο δεδομένο είναι ότι η ιδιοκτησία του εκμισθωτή δεν βρισκόταν σε λανθάνουσα κατάσταση. Ίσχυε στο ακέραιο με όλες τις ακολουθούσες αυτή εξουσίες. Προέκυψαν επομένως δύο παράλληλες μορφές ιδιοκτησίας. Ο θεσμός των "*emphyteuta*" έλκει την καταγωγή του από τη ρωμαϊκή αντίληψη περί ισότητας: την "*aequitas*". Αυτή αποτέλεσε τρόπο σκέψης αλλά και λειτουργίας της δικαιοσύνης με σκοπό την άρση των αυθαίρετων διακρίσεων και κανόνων που επέβαλλε το παλαιότερα ισχύσαν αστικό δίκαιο στη Ρώμη. Δηλαδή υπήρξε εργαλείο ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων δικαίου κατά τέτοιο τρόπο ώστε να

επιτυγχάνεται η μέγιστη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών της τρέχουσας κοινωνικής πραγματικότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο εξηγείται και η αντιμετώπιση εκ του νόμου των "emphyteuta" ως φαινομένου αναδεικνύοντος δύο μορφές ιδιοκτησίας: έπρεπε να λυθεί το πρόβλημα της εποπτείας των μεγάλων εκτάσεων γης και ακολούθως να ρυθμιστεί η νέα κατάσταση από κανόνες δικαίου⁵⁵. Η έννομη αυτή σχέση αποτελεί τη σημερινή μισθωτική σύμβαση της επίμορτης αγροληψίας⁵⁶.

ΧΙΙΙ. Η ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

Συμπερασματικά, παρατηρούμε από τους ανωτέρω μνημονευόμενους τομείς του δικαίου και τον ριζικό μετασχηματισμό τους το άνευ προηγουμένου ρήγμα που επέφερε το ρωμαϊκό δίκαιο στη δόμηση των αρχαϊκών κοινωνιών. Η εκτεταμένη εφαρμογή αυτού στο μεγαλύτερο τμήμα του τότε γνωστού κόσμου άλλαξε πλήρως τις δικαιοϊκές αντιλήψεις των κατοικούντων σε αυτό λαών. Στην κυριολεξία τις κονιορτοποίησε. Μάλιστα η όποια γνώση μπορούμε να έχουμε για την οργάνωση των αρχαίων κοινωνιών προέρχεται από τους ανατολικούς κυρίως λαούς, οι οποίοι τη διαφύλαξαν λόγω ακριβώς του γεγονότος ότι οι κυριαρχούσες Αυτοκρατορίες, π.χ. η Περσική, δεν άσκησαν οργανωμένο νομοπαραγωγικό έργο. Τα όποια νομοθετήματα εξέδιδε ο κυρίαρχος είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα, ήταν προσανατολισμένα στο σκοπό της συλλογής φόρων και δεν επενέβαιναν δραστικά στην καθημερινότητα των κατοίκων. Αυτή ρυθμιζόνταν από τις κατά τόπους πρακτικές. Τα βασιλικά νομοθετήματα π.χ. των Μήδων ή τα διατάγματα των Περσών δεν ήταν νόμοι με την εκδοχή του όρου που ίσχυε τουλάχιστον στους Ρωμαίους. Για αυτόν ακριβώς το λόγο παρέμενε ανέπαφος στους υποτελείς λαούς και τις κοινότητες που συγκροτούσαν ο αρχαϊκός τρόπος πολιτικής οργάνωσης, όπου

⁵⁵ στο ίδιο σελ. 58-60, 298-302

⁵⁶ Πιο αναλυτικά σε Βασίλη Β. Βαθρακοκοίλη, *Αναλυτική Ερμηνεία-Νομολογία Αστικού Κώδικα, Α' Τόμος, Γενικές Αρχές- Γενικό και Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο*, Αθήνα 1989, 641 άρθρο Αστικού Κώδικα, σελ. 820-821

δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας. Οι νόμοι εντός των μικρών τοπικών κοινοτήτων δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο προϊόν έλλογης, νομικής σκέψης, με τον τρόπο που σήμερα αντιλαμβανόμαστε την παραγωγή τους. Θεωρούνταν ως ανέκαθεν ισχύοντες, οι δε δικαιοϊκές αντιλήψεις διαμορφώνονταν και από προκαταλήψεις, πολλές φορές μάλιστα έφεραν την προσωπική σφραγίδα των λειτουργών του δικαίου. Εν αντιθέσει στη Δύση η πλήρης επικράτηση της ρωμαϊκής φιλοσοφίας του δικαίου επηρέασε αποφασιστικά το φάσμα της κοινωνικής ζωής πολλών λαών. Ακόμη και μετά την εισβολή των βαρβαρικών φύλων στην Αυτοκρατορία, οι κοινωνίες της Δύσης δεν είχαν καμμία σχέση με τις αντίστοιχες της Ανατολής⁵⁷. Και αυτό διότι όπως ειπώθηκε και προηγουμένως η Ρώμη παρήγαγε δίκαιο, το οποίο στηρίχθηκε σε νέα θεωρητική βάση, απαλλαγμένο πλέον από τις αρχαϊκές αντιλήψεις. Δεν ήταν μία Αυτοκρατορία, όπως οι ανατολικές, που επέβαλλε μόνο φόρους. Στην ουσία δημιούργησε νοοτροπία σκέψης. Αποτέλεσε δε το πρότυπο κεντρικής διακυβέρνησης που διακρίνεται από το θεμελιώδες γνώρισμα μονοπώλησης από αυτή της νομοθετικής εξουσίας. Οι Λατίνοι μέσω διακριτής, για τα δεδομένα της εποχής, από τις άλλες εξουσίες, συγκροτημένης νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας παράγουν σε κεντρικό πλέον επίπεδο και εφαρμόζουν κανόνες δικαίου. Επηρεάζουν άμεσα κατ' αυτό τον τρόπο τις συνήθειες, ακόμη και τις συνειδήσεις των λαών της Αυτοκρατορίας και δημιουργούν το πρότυπο οργάνωσης των νεωτερικών Κρατών. Θα μπορούσαμε συμβατικά να θέσουμε τα όρια αυτής της διαδικασίας μεταξύ της έκδοσης του πρώτου διοικητικού διατάγματος, γνωστού και ως "Edictum Provinciale" και της απόδοσης της ρωμαϊκής υπηκοότητας σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Πριν την επικράτηση της Αυτοκρατορίας τα πανάρχαια έθιμα κάθε κοινότητας ακολουθούνταν τυφλά από τα μέλη, ενώ πηγή του Νόμου ήταν το Θείο. Εντός δε της οικογένειας ίσχυε ως νόμος η θέληση του *pater familias*. Οι ρωμαίοι νομικοί αντίθετα παρήγαγαν

---

⁵⁷ Την επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου στο καθεστώς συνιδιοκτησίας των εισβολέων και δη των γερμανικών φυλών πιστοποιεί και ο Έγκελς. Frederick Engels, *The Mark, appendix to "Socialism, Utopian and Scientific"*, New York, New York Labor News Company, 1902, σελ. 10-11

συστηματικά δίκαιο, προσπαθώντας να συμβαδίσουν με τις κοινωνικές εξελίξεις, έχοντας ως γνώμονα τους κανόνες της λογικής. Μπορεί να αναφερθεί ως παράδειγμα των δύο μορφών που έλαβαν, σύμφωνα με τις ανωτέρω διεργασίες, οι αρειανικές κοινότητες, από τη μια αυτό της ινδικής "*Κοινότητας του Χωριού*", "*Village-Community*", και από την άλλη η αντίστοιχη τευτονική στην Αγγλία. Η πρώτη διατηρεί ακόμη και τον 19^ο αιώνα πολλά χαρακτηριστικά της μακραίωνης παράδοσής της, ενώ η δεύτερη απαιτεί ενδελεχή ιστορική έρευνα για την ανάδειξη του αρχικού σχήματός της. Ωστόσο στη δεύτερη εδώ και πολλά χρόνια η διακυβέρνηση ασκείται από μια κεντρική εξουσία που επιβάλλει μέσω του κοινοβουλίου και των δικαστηρίων το νόμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι είναι ένα από τα παραδείγματα χωρών που συνεχίζει τον ρωμαϊκό τρόπο διακυβέρνησης, ο οποίος εξάλειψε κάθε ίχνος δόμησης των κοινωνιών επί τη βάσει αρχαϊκών αντιλήψεων⁵⁸.

Εν κατακλείδι, μπορεί να εξαχθεί αβίαστα το συμπέρασμα ότι το ρωμαϊκό δίκαιο αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα ριζικής μετάλλαξης των διατομικών σχέσεων. Κατέστησε το άτομο ιδιοκτήτη αξιακών αγαθών, δημιουργώντας ωστόσο μέσα από το νέο αυτό νομικό καθεστώς, το απαραίτητο εκείνο δικαιοπολιτικό πλαίσιο για τη μετάβαση από το καθεστώς "*status*", σε κατάσταση "*συμβολαίου*". Το πλέγμα των κανόνων δικαίου που παρήχθη από τους ρωμαίους νομικούς θεμελίωσε θεωρητικά τη μεταφορά των προνομίων της οικογένειας ως δρώντος των συναλλαγών στο άτομο. Δομική μονάδα της κοινωνίας παύει να είναι η οικογένεια και καθίσταται το μεμονωμένο πρόσωπο· αυτό πλέον αποτελεί το σημείο αναφοράς των κανόνων της Πολιτείας. Η συνοχή των κοινωνιών στηρίζεται πλέον στη συμβολαϊκή συνεννόηση. Οι έννομες σχέσεις έχουν "*causa*" την ατομική θέληση και δεν αφορούν πολυπρόσωπα συγγενικά σύνολα. Κατ' αυτό τον τρόπο ο δούλος γίνεται ο υπηρέτης που συνάπτει εκούσια συμφωνία να προσφέρει τις υπηρεσίες του, ενώ η γυναίκα δεν τελεί πλέον σε καθεστώς κηδεμονίας και μόλις ενηλικιώνεται απολαμβάνει πλήρους αυτοδιαχείρισης. Ομοίως καταργείται η

---

⁵⁸ Maine, *Lectures...*, σελ. 382-393

απόλυτη εξουσία του πατέρα στον υιό, με την ενηλικίωση του τελευταίου να συνεπάγεται την προσχώρησή του σε δεσμευτικές συμφωνίες μόνο ύστερα από σχετική εκδήλωση της προσωπικής του βουλήσεως και με σκοπό αποκλειστικά το ίδιο όφελος. Ακολούθως οι περιπτώσεις θέσης σε επιτροπεία προσώπων, όπως π.χ. ορφανών ή φρενοβλαβών αποτελούν απόδειξη της θεμελίωσης των κοινωνικών σχέσεων στην ελευθερία της βούλησης. Τα πρόσωπα αυτά στερούνται λογικής και νηφάλιας κρίσης. Επειδή δεν διαθέτουν δικαιοπρακτική ικανότητα δεν δύνανται να αποτελέσουν συμβαλλόμενα μέρη σε ετεροβαρείς ή αμφοτεροβαρείς συμβάσεις, επομένως δεν μπορούν να αποτελέσουν μέρη σε σχέσεις συμβολαίου⁵⁹. Ζωτικής σημασίας διαπίστωση των ως άνω αλλαγών στην επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι ο ριζικός μετασχηματισμός του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των κοινωνιών. Καθώς το άτομο καθίσταται βασικό δικαιοπρακτικό υποκείμενο και κύρια μονάδα συγκρότησης της κοινωνίας, μεταφέρεται το έννομο δικαίωμα κυριότητας αξιακών αγαθών από την κοινότητα σε αυτό. Δηλαδή ο πλούτος υπόκειται πλέον στη σφαίρα εξουσίας του ατόμου και όχι της οικογένειας. Η διεργασία αυτή μας υπενθυμίζει γιατί οι ρίζες του σύγχρονου αστικού δικαίου βρίσκονται στο δίκαιο της Ρώμης. Καθώς σήμερα η αστική νομοθεσία έχει στο επίκεντρο της νομιμοποίησής της το άτομο είναι εύλογο το να έχει στηριχθεί στα αξιώματα της ρωμαϊκής νομομάθειας. Θεμελιώδης αρχή του αστικού δικαίου και των συναφών με αυτό κλάδων της νομοθεσίας είναι η εξουσία διαθέσεως⁶⁰, η οποία από αποκλειστικό προνόμιο της οικογένειας κατέστη στοιχείο της ελευθερίας του ατόμου. Το αξίωμα αυτό κατοχυρώνεται και στο ανώτατο, από άποψη τυπικής ισχύος, πλέγμα κανόνων, καθώς η οικονομική ελευθερία υπάγεται στον σκληρό πυρήνα των συνταγματικών διατάξεων, αυτών δηλαδή που δεν μπορούν να αναθεωρηθούν. Μπορεί εν τέλει να ειπωθεί ότι καθώς η

---

⁵⁹ Maine, *Ancient Law*, σελ. 169-170

⁶⁰ Η εξουσία να συμβάλλεται κανείς ελεύθερα με αντικείμενο τη μεταβίβαση ή απόκτηση ενοχικών και εμπραγμάτων δικαιωμάτων των οποίων είναι ή επιθυμεί να γίνει δικαιούχος. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Τρίτη έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ. 348-349

νομοθεσία οριοθετεί τον φορέα της ικανότητας δικαίου, ορίζει ταυτόχρονα τον πολλαπλασιαστή της κοινωνικής αναπαραγωγής. Και αυτό γιατί το άτομο ως φορέας δικαιωμάτων που απονέμει το δίκαιο, αποβλέπει στον προσπορισμό ωφελημάτων που συνεπάγονται τα εν λόγω δικαιώματα. Αν δε ληφθεί υπόψη πως μείζονος σημασίας δικαίωμα θεωρείται η οικονομική ελευθερία, γίνεται εύκολα αντιληπτό γιατί το άτομο πλέον είναι αυτό που παράγει πλούτο και αποσκοπεί στη μέγιστη δυνατή συσσώρευση αυτού, συνιστώντας κατ' αυτό τον τρόπο τον θεμέλιο λίθο και λόγο ύπαρξης των συναλλακτικών σχέσεων στις αστικές κοινωνίες.

XIV. ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΑΡΕΙΑΝΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ

Με αφορμή τη διαστρωμάτωση των κέλτικων κοινωνιών από τις περιγραφές που δίνει ο Καίσαρας για την κοινωνία των Κελτών στη Γαλατία μπορεί κανείς να αντλήσει πολύ σημαντικά συμπεράσματα για την τοποθέτηση του ατόμου στο κέντρο της ρωμαϊκής αντίληψης για την ταξική συγκρότηση της κοινωνίας. Αναφέρει ότι υπάρχουν τρεις τάξεις πολιτών: α) οι αρχηγοί, β) οι Δρυίδες και γ) οι Πληβείοι. Αυτή η κατηγοριοποίηση όμως υποδηλώνει τον ρωμαϊκό τρόπο σκέψης που απέχει από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα των περιοχών που δεν επηρεάστηκαν σημαντικά από τη Ρώμη. Στους Κέλτες παραδείγματος χάριν οι αρχηγοί δεν ήταν η άρχουσα τάξη των Πατρικίων της Ρώμης που συνδέονταν στενά λόγω των κοινών συμφερόντων τους, ούτε οι Πληβείοι το ετερογενές πληθυσμιακό σύνολο που συναντούμε πάλι στη Ρώμη. Αντίθετα οι αρχηγοί είχαν πολύ στενότερη σχέση με τους ανθρώπους της φυλής της οποίας προΐσταντο, ενώ αντί των Πληβείων υπήρχαν πρόσωπα με στενούς δεσμούς κοινών συμφερόντων, πάντοτε εντός του πλαισίου μίας φατρίας ή υποδιαίρεσης αυτής. Δηλαδή ο κατακερματισμός των κοινωνικών συνόλων που είχαν ως μονάδα την οικογένεια και η ανάδειξη εν τέλει του ατόμου ως βασικού κυττάρου της κοινότητας, η καθολική επικράτηση της θεωρίας της ισότητας των ατόμων-μεμονωμένων μερών που επήλθε ως συνέπεια του ανωτέρω κατακερματισμού και η συνεκδοχική διαπάλη των πληθυσμιακών ομάδων που αποτελούνταν από τα

μεμονωμένα αυτά άτομα με μόνο συνεκτικό μεταξύ τους δεσμό τα κοινά συμφέροντα, ήταν αποτελέσματα του τρόπου που λειτουργούσε η Ρωμαϊκή Πολιτεία. Ενός τρόπου που πρωτεύον γνώρισμα είχε τη θεσμοθετημένη και συστηματική παραγωγή δικαίου. Φιλοσοφικό δε υπόβαθρο της εν λόγω νομοπαραγωγικής διαδικασίας ήταν η θέσπιση κανόνων που υλοποιούσαν την ατομική ελευθερία και τον σταδιακό μετασχηματισμό του ατόμου σε βασικό δικαϊκό υποκείμενο⁶¹.

Την οργάνωση αυτών των κοινοτήτων και άλλων με παρεμφερή οργάνωση πραγματεύεται ο Maine στο βιβλίο *Διαλέξεις στην Αρχαία Ιστορία των Θεσμών*, "*Lectures on the Early History of Institutions*". Κοινό μεταξύ τους στοιχείο αποτελεί το ότι δεν δέχθηκαν την καταλυτική επίδραση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και των θεσμών που δημιούργησε. Μας παρέχουν πληθώρα πληροφοριών για την δόμηση κοινοτήτων αρειανικών φύλων στη βάση της οικογένειας ή ευρύτερων σχηματισμών αυτής, τη διάλυση αυτών των συλλογικοτήτων και τη συνακόλουθη γέννηση του ατομικού δικαιώματος στην ιδιοκτησία, με κύριο συντελεστή αυτών των αλλαγών την μόνιμη εδαφική εγκατάσταση και τη διαρκή καλλιέργεια της γης.

Υπάρχουν άφθονες ενδείξεις ότι σε πολύ πρώιμες περιόδους γνώρισμα πολλών ανθρώπινων κοινοτήτων ήταν η συλλογική ιδιοκτησία στη γη. Το επιχείρημα αυτό μπορεί να στηριχθεί σε επιπλέον στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, από την παρατήρηση περιοχών όπου κατοικούσαν φύλα αρειανικής προέλευσης, στις οποίες δεν άσκησε επίδραση ο ρωμαϊκός πολιτισμός, το status ιδιοκτησίας στη γη ήταν τελείως διαφορετικό εν πρώτοις από το σημερινό, αλλά και το φεουδαλικό ή ακόμη αυτό της ρωμαϊκής αρχαιότητας. Πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα, αυτό των περιοχών της ρωσικής αυτοκρατορίας, πολύ πριν τη δημιουργία της, όπου ο πλούτος κατέχονταν συλλογικά από κοινότητες ατόμων που είχαν συγγενικούς δεσμούς ή τουλάχιστον έτσι αντιμετώπιζαν αλλήλους, οι οποίες και αυτοδιοικούσαν. Μοντέλο οργάνωσης αυτών ήταν το πατριαρχικό. Αυτού του τύπου η οργάνωση δεν ισχύει ωστόσο τον

---

⁶¹ Maine, *Lectures ...*, σελ. 29-31

19^ο αιώνα στη χώρα. Παρόμοια ίχνη συγκρότησης της κοινωνίας εντοπίζονται σε γερμανόφωνες και σκανδιναβικές περιοχές όπου ζούσαν οι αρχαίοι Τεύτονες. Ακολούθως, πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες περιέχονται στο έργο του Rudolf Sohm, "*Φραγκικά Βασίλεια και σύστημα απονομής δικαίου*", "*Fränkische Reichs und Gerichtsverfassung*". Παράλληλα το έργο του Erwin Nasse "*Η Κοινότητα της υπαίθρου τον Μεσαίωνα*", "*Land Community of the Middle Ages*", παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για την ύπαρξη του ίδιου τρόπου οργάνωσης των κοινοτήτων στο νησί της Μ. Βρετανίας. Την ίδια πληροφορία πιστοποιεί και η απόφαση που εξέδωσε ο αρχιδικαστής και πρόεδρος της βουλής των λόρδων Χάδερλεου στη δικαστική διαμάχη Γουόρικ κατά του Κολλεγίου της Βασίλισσας, η οποία φαίνεται να αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός καθεστώτος ιδιοκτησίας στη γη παλαιότερου από αυτό που δημιουργήθηκε από το αγγλικό δίκαιο της ακίνητης ιδιοκτησίας, γνωστού και ως "*Real Property Law*"⁶²

Ομοίως, ανάλογα στοιχεία αφορούν και την Ινδία. Πολλές πληροφορίες θα μπορούσαν να αντληθούν προς επίρρωση των ιστορικών αυτών ανακαλύψεων και για κέλτικες κοινωνίες, ήτοι αυτές της ορεινής Σκωτίας, της Ιρλανδίας και των Κελτών της Γαλλίας, αλλά η επικράτηση του ρωμαϊκού και εν συνεχεία του φεουδαλικού δικαίου δεν επέτρεψαν για μεγάλο χρονικό διάστημα να εκμεταλλευθούμε αυτή τη δυνατότητα. Όσον αφορά το προαναφερθέν καθεστώς των κατοίκων της ορεινής Σκωτίας είναι εξαιρετική η δουλειά του W.F. Skene "*Οι κάτοικοι της Ορεινής Σκωτίας*", "*The Highlanders of Scotland*". Ο ίδιος ερευνητής στο έργο του "*Φόρντουν*" "*Fordun*", που πραγματεύεται την ιστορία της χώρας, πιστοποιεί την ύπαρξη κοινοτήτων στην ύπαιθρο, στις οποίες οι καλλιεργούμενες εκτάσεις άλλαζαν συχνά κάτοχο. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και έρευνες των Le Play και Cliffe Leslie για

---

⁶² Το Real Property Law άρχισε να σχηματοποιείται της περίοδο της βασιλείας του Ερρίκου του 2^{ου}, μεταξύ 1154 και 1189 μ.Χ. *Real Property Law and procedure in the European Union*, Annotated Draft Questionnaire, Report from England and Wales by P. Peter Sparkes, University of Southampton, [http://www.eui.eu/Documents/Departments](http://www.eui.eu/Documents/Departments_Centres/Law/Research_Teaching/Research_Themes/European_Private_Law/Real_Property_Project/England_and_Wales_PDF) Centres/Law/Research Teaching/Research Themes/European Private Law/Real Property Project/England and Wales PDF

περιοχές της Γαλλίας. Επιπροσθέτως, μπορούμε με πολλές πιθανότητες να μιλήσουμε για ταύτιση εθίμων και συνηθειών της μακρόχρονης ιρλανδικής παράδοσης με αυτή που από αρχαιότητας τηρούν πολλά γερμανικά φύλα στο ίδιο ζήτημα, της από κοινού εκμετάλλευσης των καλλιεργήσιμων εδαφών. Παρόμοιας υφής γνώσεις συλλέγονται για την περίοδο της φεουδαρχίας στη Γαλλία, στην περιοχή Νιβρ, Nièvre, από τις έρευνες του Charles Dupin το 1840. Εκεί κοινότητες συγγενικών μεταξύ τους προσώπων συνδέονταν με σχέση εξάρτησης προς τους ευγενείς μεγαλοϊδιοκτήτες γης, των οποίων και καλλιεργούν τις εκτάσεις. Εντούτοις όταν πέθαινε ένας από τους εν λόγω καλλιεργητές, η επικαρπία του κλήρου δεν αναμεταβιβάζονταν στον γαιοκτήμονα, αλλά παρέμενε στην κοινότητα, η οποία συνέχιζε να καταβάλλει τους φόρους. Δηλαδή θεωρούνταν ότι η κοινότητα ως σύνολο προσώπων συνέχιζε να υπάρχει λόγω αυτής ακριβώς της συλλογικότητας, με αποτέλεσμα να παραμένουν και οι καλλιεργούμενες γαίες στη νομή των προσώπων που τη συγκροτούσαν. Η κοινότητα αυτή ανήκει στον τύπο της *Κοινότητας του Οίκου*, "*House-Community*", που παρατηρείται σε Κροατία και Δαλματία μέχρι τον 19^ο αιώνα και μαζί με την "*Κοινότητα του Χωριού*", "*Village-Community*", εντάσσονται στο πρότυπο της "*Κοινής Ενωμένης Οικογένειας*" της Ινδίας, "*Joint Undivided Family*", της οποίας τα μέλη έλκουν την καταγωγή από κοινό πρόγονο, διαμένουν στον ίδιο ευρύτερο χώρο και συνεστιάζονται⁶³.

Το ενδιαφέρον από τη μελέτη αυτών των κοινοτήτων συνίσταται στο ότι παρουσιάζουν μορφές κοινωνικής οργάνωσης που υπήρχαν πριν την παγίωση της γης ως κύριου συνεκτικού δεσμού συγκρότησής τους. Από την ιστορική εξέλιξη αυτών προκύπτει η αρχή πως τη θέση της συγγένειας ως συνεκτικού δεσμού καταλαμβάνει σταδιακά το γεγονός της κοινής εγκατάστασης σε μια περιοχή. Και ενώ η προϊσχύσασα αρχή της συγγένειας με τις δικαιοϊκές αντιλήψεις που πήγαζαν από αυτή είχαν εκλείψει από τη ρωμαϊκή επικράτεια, λόγω καθολικής επικράτησης του ρωμαϊκού δικαίου και των περιθωρίων που αυτό έδινε στην αυτονόμηση του ατόμου από το οικογενειακό σύνολο που ανήκε, η

---

⁶³ Maine, *Lectures ...* , σελ. 1-7, 80

εισβολή βαρβαρικών φύλων την επανεισήγαγε. Εντούτοις μόλις η εγκατάσταση αυτών των πληθυσμών έλαβε χαρακτηριστικά μονιμότητας στη γη, οι πρώιμες αυτές αντιλήψεις άρχισαν να μετασχηματίζονται προς την κατεύθυνση αποκλειστικών δικαιωμάτων κυριότητας. Η ίδια διεργασία της υποκατάστασης των δεσμών συγγένειας από την εγκατάσταση πληθυσμιακών συνόλων σε ένα τόπο ως νέου δεσμού ενότητας παρατηρείται στο Δήμο της αρχαίας Αθήνας και στους πολίτες της Ρώμης.

Οι ως άνω κοινότητες έχουν λάβει διάφορες μορφές, ήτοι από σύνολα συγγενών μέχρι συνενώσεις ατόμων με μόνο μεταξύ τους δεσμό την από κοινού καλλιέργεια της γης. Πιο συγκεκριμένα, πρώτη μορφή είναι αυτή της "*Κοινής Ενωμένης Οικογένειας της Ινδίας*", "*Joint Undivided Family*", τα μέλη της οποίας συνδέονται με δεσμούς συγγένειας, κατέχουν συλλογικά τον πλούτο, εισφέρουν τα κέρδη στο κοινό ταμείο και τα διαχειρίζονται σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινότητας. Συνεστιάζονται και συμμετέχουν σε κοινές λατρευτικές εκδηλώσεις. Ωστόσο η ενότητα αυτού του συνόλου δεν οφείλεται στο γεγονός πως καλλιεργούν από κοινού τη γη. Μπορεί τα μέλη να ασχολούνται με το εμπόριο ή άλλες χειρωνακτικές εργασίες. Επόμενος τύπος είναι αυτός της "*Κοινότητας του Οίκου*", "*House-Community*", που εντοπίζεται σε Δαλματία, Κροατία και Ιλλυρία, περιοχές που επίσης δεν δέχτηκαν την ισχυρή επίδραση της Ρώμης ή του φεουδαρχικού συστήματος. Εδώ τα περισσότερα στοιχεία είναι τα ίδια με την *Κοινή Ενωμένη Οικογένεια* της Ινδίας: συνιδιοκτησία, κοινή στέγη και τροφή, συγγενικοί δεσμοί λόγω καταγωγής από κοινό πρόγονο. Εντούτοις με την πάροδο του χρόνου έχουν επέλθει κάποιες αλλαγές. Δηλαδή η γη αποκτά σταδιακά μεγαλύτερη αξία, τείνοντας να καταστεί ο πραγματικός σύνδεσμος των μελών, ενώ η ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται σε κινητά αγαθά και βοοειδή. Στο τελευταίο στάδιο εξέλιξης εμφανίζεται η "*Κοινότητα του Χωριού*", "*Village Community*". Εδώ δεν ισχύει η κοινή κατοικία και η συνεστίαση των δύο προηγούμενων μορφών. Η γη δεν κατέχεται συλλογικά, ενώ κάθε οικογένεια έχει δικές της καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το ίδιο ισχύει για τους βοσκότοπους, ενώ μόνο τα αγροσιμοποίητα εδάφη ανήκουν πλέον στην κοινότητα. Και από τα δύο

σωζόμενα παραδείγματα αυτού του τύπου σε Ρωσία και Ινδία παρατηρείται ότι η εξασθένηση του θεσμού της συνιδιοκτησίας είναι ανάλογη της απομείωσης του ρόλου που διαδραμάτιζαν οι δεσμοί συγγένειας. Παραδειγματικά στη Ρωσία παρότι υπάρχει η πεποίθηση της κοινής καταγωγής, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις αναδιανέμονται περιοδικά. Στην Ινδία η περιοδική αναδιανομή έχει γίνει απλώς ένας παραδοσιακός θεσμός. Οι δε αντιλήψεις συνιδιοκτησίας έχουν περιοριστεί σε ένα σύνολο κανόνων για το πώς πρέπει να καλλιεργείται η γη, απαγόρευσης εκποίησης εδαφών χωρίς την προηγούμενη σύμφωνη γνώμη της κοινότητας ή επιβολής εξοντωτικών ενοικίων για γεωργική εκμετάλλευση⁶⁴.

XV. ΒΑΘΜΙΑΙΑ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΩΣ ΣΥΝΕΚΤΙΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ –ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

Με την παγίωση της φεουδαρχίας η γη καθίσταται μοναδικός σύνδεσμος των μελών μίας κοινότητας και καταργούνται πλήρως οι δεσμοί κοινής καταγωγής. Παρότι έχει περάσει στην ιστορία το φεουδαλικό μοντέλο, στην ύπαρξη αυτού οφείλουμε έννοιες καθολικής εφαρμογής: παραδείγματος χάριν δεν θα είχε καταταχθεί η γη μεταξύ των εμπορεύσιμων αγαθών που ανήκουν κατ' αποκλειστική κυριότητα σε άτομα, ούτε θα είχαμε φτάσει στη σύλληψη της Κυριαρχίας υπό τη μορφή της αποκλειστικής άσκησης εξουσίας από το Κράτος.

Όμως η μετάβαση από τις προ φεουδαρχίας μορφές κοινωνικής οργάνωσης, με κύρια αυτή των συγγενικών δεσμών, σε αυτή ήταν σταδιακή, με στοιχεία του κάθε προγενέστερου σταδίου να ενυπάρχουν στο επόμενο. Και εδώ βρίσκονται τα χρήσιμα συμπεράσματα που μπορούμε να αποκομίσουμε από το αρχαίο ιρλανδικό δίκαιο, η έναρξη συγγραφής του οποίου χρονολογείται μεταξύ

---

⁶⁴ στο ίδιο σελ. 72-82

7^ο και 8^ο μ.Χ. αιώνα⁶⁵, γνωστό και ως "*Brehon Law*": προϋπάρχουσες έννοιες δικαιοϋκής υφής και πολιτικής οργάνωσης συνυπάρχουν με παλαιότερες· π.χ. ενώ αναγνωρίζεται το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, καθώς η γη που ανήκει σε κάθε οικογένεια προήλθε από τη διάθεση κλήρου σε αυτή, εντούτοις υπάρχουν πολλοί περιορισμοί στην άσκηση αυτού κατ' αποκλειστικό τρόπο, καθώς το σύνολο των μελών της συγγενικής κοινότητας νομιμοποιείται στη λήψη αποφάσεων σχετικών με την εκποίηση αυτής. Προς την ίδια κατεύθυνση της βαθμιαίας αλλαγής αντλούμε σημαντικές πληροφορίες από τα κείμενα του *Brehon Law* και για τη σταδιακή μετεξέλιξη του αρχηγού της φυλής σε απόλυτο κύριο πλέον του φέουδου, καθώς στον τύπο αυτό εξουσίας έχει τις ρίζες του το δικαίωμα της αποκλειστικής κυριότητας στη γη. Η πρώιμη μορφή κοινωνικής οργάνωσης στη βάση των συγγενικών δεσμών διατηρήθηκε από τους Κέλτες της Ιρλανδίας και της ορεινής Σκωτίας περισσότερο από οποιαδήποτε κοινωνία της Δύσης, γεγονός που αποτυπώνεται, τουλάχιστον για τους πρώτους, με σαφήνεια στο *Brehon Law*⁶⁶.

Εδώ κρίνεται σκόπιμη μια συνοπτική παρουσίαση της ευρύτερης κέλτικης φυλής. Καταρχάς ο όρος οικογένεια χρησιμοποιείται τόσο για το σύνολο των φατριών που συγκροτούν την ευρύτερη φυλή, "*Tribe*" όσο και για το υποσύνολο της φατριάς, "*Sept, Sub-tribe, Joint Family*", που αποτελεί τη βασική δικαιοϋκή μονάδα του *Brehon Law*. Η ευρύτερη φυλή, *Tribe*, έχει εγκατασταθεί από μακρού χρονικού διαστήματος σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, είναι αρκετά μεγάλη για να μπορεί να συγκροτεί μια πολιτική οντότητα και έχει επικεφαλής ένα από τους πολλούς αρχηγούς των φατριών. Ενώ είναι βασική αρχή το ότι η γη ανήκει στην κοινότητα, εντούτοις σημαντικά μερίδια αυτής έχουν διατεθεί μόνιμα σε μικρότερα υποσύνολα μελών της φυλής. Ένα μέρος των εδαφών έχει αποδοθεί στον αρχηγό

---

⁶⁵ Σε αυτή τη χρονική περίοδο οδηγούν πορίσματα γλωσσολογικών ερευνών, Fergus Kelly, *A guide to Early Irish Law*, volume III, Dublin Institute for Advanced Studies, Dublin, Mount Salus Press Ltd, 1988, σελ. 1, 225, 232

⁶⁶ Maine, *Lectures...*, σελ. 85-90

λόγω του αξιώματός του. Οι εκτάσεις που δεν καλλιεργούνται ανήκουν στην κοινότητα και επί της αρχής θεωρείται ότι δεν μπορούν να διατεθούν μόνιμα σε ένα δικαιούχο. Ωστόσο σε περιοδική εκμετάλλευση αυτών προβαίνουν συμπράξεις προσώπων, βάσει συμβολαίου, με σκοπό να βοσκήσουν βοοειδή. Επίσης σε μεγάλο τμήμα των κοινών εκτάσεων που είναι ανεκμετάλλευτο, εγκαθίστανται διαρκώς μέλη της φυλής για να το καλλιεργήσουν ή να βοσκήσουν τα ζώα τους ανά διαστήματα. Στα ίδια εδάφη, κυρίως αυτά που βρίσκονται κοντά στα σύνορα, ενδιαιώνται και με καθεστώς σχεδόν δουλοπάροικου ασκούν γεωργικές εργασίες μέλη ξένα προς τη φυλή. Είναι οι "*fuidhirs*" που τελούν υπό την προστασία του αρχηγού. Τα μικρότερα υποσύνολα που κατέχουν εκτάσεις της κοινότητας αποτελούν μικρογραφίες της ευρύτερης φυλής με ομοιογένεια, έχουν αρχηγό που αντιπροσωπεύει την καταγωγή από ένα κοινό πρόγονο, ενώ τα μέλη τους τελούν σε καθεστώς προσωπικής ελευθερίας. Εντούτοις εντός των συνόλων αυτών υπάρχουν και δούλοι.

Οι κοινότητες αυτές δεν διακρίνονται από στατικότητα. Η προσωρινή εκμετάλλευση της γης τείνει να γίνει μόνιμη είτε με σιωπηρή συναίνεση της κοινότητας, είτε με ρητή συμφωνία. Ο κλήρος που νέμονται συγκεκριμένες οικογένειες διαφεύγει από τον κανόνα της περιοδικής αναδιανομής, ενώ συγκεκριμένες εκτάσεις αποδίδονται πάλι σε οικογένειες είτε λόγω υπηρεσιών που έχουν προσφέρει στην κοινότητα, είτε λόγω προνομίων που απορρέουν από αξιώματα. Ωστόσο δε επέρχεται ανάπτυξη δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας αφενός λόγω πληθώρας των εδαφών και αφετέρου λόγω ισότητας δικαιωμάτων των μελών της κοινότητας στην εκμετάλλευση της γης. Ο τρόπος που διευθετείται η ιδιοκτησία στα καλλιεργούμενα εδάφη εντός των ιρλανδικών φυλών εμφανίζεται και στις αντίστοιχες γερμανικές. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο τύπος συγκρότησης των τελευταίων και ρύθμισης των ιδιοκτησιακών τους σχέσεων ανάγει την αφετηρία του στο κέλτικο σύστημα. Η έρευνα του Brehon Law

οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι όποιες διαφορές στο εν λόγω ζήτημα μεταξύ των αρειανικών φυλών οφείλονται απλά σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης⁶⁷.

Στο Brehon Law και συγκεκριμένα στο τμήμα του που τιτλοφορείται "*Corus Bescna*", δεν λαμβάνεται ως μονάδα η φυλή συνολικά, αλλά η υποδιαίρεση αυτής, γνωστή και ως φάρα ή φατρία, *Sept*. Δηλαδή εκείνη η συνένωση προσώπων που αντιπροσωπεύουν περισσότερες της μίας γενεάς και προέρχονται από ένα κοινό πρόγονο, ο οποίος δεν ζει πλέον. Το ίδιο σχήμα συναντούμε και στην *Κοινή Ενωμένη Οικογένεια* των Ινδών ή τον συγγενικό κύκλο των *Agnates* συγγενών στην πρώιμη Ρώμη. Είναι μία αυτόνομη συλλογική οντότητα με αποτυπωμένα στο Νόμο αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις των μελών της. Έχει αυτάρκεια και διαθέτει πλούτο. Αυτός ωστόσο δεν συνίσταται μόνο σε γαίες. Μπορεί να είναι κινητά αγαθά που αντιδιαστέλλονται από αυτά που ανήκουν σε μεμονωμένα μέλη της κοινότητας. Η ενότητα και η συνέχεια της έχουν αρχίσει σταδιακά να συνδέονται με συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια και την καλλιέργεια αυτής. Συγκεκριμένες εκτάσεις γης έχουν παραχωρηθεί στις μεμονωμένες οικογένειες για να τις καλλιεργούν και να βοσκούν τα ζώα τους. Η νομή αυτών των εκτάσεων μπορεί μιν να είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης από κάθε μεμονωμένη οικογένεια, ωστόσο τον απόλυτο έλεγχο επ' αυτών έχει το σύνολο της συγγενικής κοινότητας. Να επισημανθεί εδώ ότι η εν λόγω κοινότητα δεν ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με τη γεωργία. Ενδεχομένως βιοπορίζεται και από άλλες εργασίες, όπως π.χ. κάποια τεχνικά επαγγέλματα και άλλες ομοειδείς ασχολίες. Θεμελιώδης αρχή εντός αυτής της κοινότητας είναι η απαγόρευση μεταβολής της νομικής κατάστασης του κλήρου που καλλιεργεί κάθε οικογένεια. Περαιτέρω κάθε μέλος της έχει το δικαίωμα να μεταβιβάξει μέρος της περιουσίας που του έχει διατεθεί μέσω εκχώρησης, σύναψης συμβολαίου ή σύνταξης διαθήκης. Ωστόσο αυτό ισχύει ως γενική αρχή που την ακολουθούν πολλοί περιορισμοί. Οι βασικότεροι από αυτούς είναι η απαραίτητη συγκατάθεση της κοινότητας για οποιαδήποτε εκχώρηση κλήρου ή η ύπαρξη

---

⁶⁷ στο ίδιο σελ. 90-96

συγκεκριμένης ανάγκης που επιτάσσει αυτή την περιουσιακή μεταβίβαση. Επίσης το εύρος της ευχέρειας εκποίησης πλούτου είναι ανάλογο του τρόπου απόκτησης αυτού· δηλαδή αν αυτός αποκτήθηκε από προσωπική εργασία, αποδόθηκε ως μέρος της συλλογικής ιδιοκτησίας που διανέμεται στα μέλη ή αποτελεί μερίδιο από τα κέρδη της καλλιέργειας των κοινοτικών εκτάσεων. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχουν μεγαλύτερα περιθώρια, ενώ στις δύο επόμενες ισχύει το αντίθετο.

Οι ως άνω αρχές σχετικά με την περιορισμένη εξουσία διαθέσεως που διαθέτει το άτομο παρατηρούνται ως κοινός τόπος στα νομοθετικά κείμενα πολλών φυλών αρείας προέλευσης. Πιο συγκεκριμένα παρέχονται στο πρώιμο αγγλικό δίκαιο μεγάλα περιθώρια διάθεσης περιουσίας που αποκτήθηκε μόνο από προσωπική εργασία, ενώ στο ινδικό επιτρέπεται κατ' εξαίρεση η εκποίηση πλούτου λόγω ανάγκης. Η πρόβλεψη στο Brehon Law της απαραίτητης συγκατάθεσης της κοινότητας για εκποίηση αξιακών αγαθών από μέλος αυτής, εμφανίζεται ως αναγκαία τόσο στις ινδικές, όσο και τις ρωσικές *Κοινότητες του Χωριού, Village Communities*. Τέλος η χρήση κοινών μεθόδων καλλιέργειας της γης παρατηρείται στις περισσότερες γερμανόφωνες περιοχές, ενώ βρίσκεται σε περίοπτη θέση στις διατάξεις του *Corus Bescna*.

Στο ίδιο ζήτημα του εύρους της εξουσίας διαθέσεως μία σύγκριση του ιρλανδικού Brehon Law και του ινδικού δικαίου βοηθά στην καλύτερη κατανόηση της μετάλλαξης που υφίσταται το καθεστώς ιδιοκτησίας στις κοινότητες των αρειανικών φύλων. Σε αμφότερα προβλέπεται η περιορισμένη ευχέρεια διάθεσης των αμοιβών που αποκομίζει από το επάγγελμά του ένα μέλος της κοινότητας σε περίπτωση που είτε εκπαιδεύτηκε από την ίδια, επειδή τα λοιπά μέλη της το ασκούν, είτε έλαβε τις γνώσεις με δαπάνες πάλι της ίδιας. Εάν δεν συντρέχει κάποια από τις ανωτέρω προϋποθέσεις, παραχωρείται πολύ μεγαλύτερη ελευθερία στη διαχείριση των κερδών από την επαγγελματική δραστηριότητα. Εντούτοις λέγοντας ελεύθερη διαχείριση κερδών στο ινδικό δίκαιο εννοούμε την κατ' εξαίρεση ύπαρξη δυνατοτήτων εκποίησης προσωπικού πλούτου. Στο Brehon Law οι δυνατότητες αυτές είναι ο κανόνας.

Το πρώτο θεωρεί ως γενική αρχή τη νομή και αξιοποίηση του πλούτου σε συλλογικό επίπεδο με συγκεκριμένες εξαιρέσεις υπέρ της ατομικής ωφέλειας, ενώ το δεύτερο προσεγγίζει επί της αρχής το άτομο ως φορέα αξιακών αγαθών με απαραίτητη εντούτοις τη σύμφωνη γνώμη της κοινότητας σε ζητήματα εκποίησης αυτών. Ωστόσο στο ιρλανδικό δίκαιο παρότι η κοινότητα διατηρεί, όπως και η αντίστοιχη των *Agnates* συγγενών στη Ρώμη, το τελικό δικαίωμα στην κληρονομική διαδοχή, δεν έχει ακριβώς το αρχέγονο καθεστώς συνιδιοκτησίας της *Ενωμένης Οικογένειας*. Οι προϊσχύσασες αρχές από κοινού οργάνωσης της κοινότητας δεν έχουν εκλείψει. Θα μπορούσαμε δε να πούμε ότι η βασική προϋπόθεση παροχής της σύμφωνης γνώμης των υπολοίπων μελών σε περίπτωση εκποίησης πλούτου, δείχνει ότι οι εν λόγω αρχές επιβίωσαν και επηρέασαν σημαντικά το νέο εξελιγμένο τρόπο κοινωνικής συγκρότησης. Ωστόσο το περίγραμμα της βασικής δικαϊκής μονάδας του Brehon Law, ήτοι της φάρας, *Sept*, σκιαγραφείται πλέον από τους δεσμούς της με τη γη, ενώ οι θεσμοί συνιδιοκτησίας έχουν αποδυναμωθεί. Όσον δε αφορά αυτή τη νέα πραγματικότητα ομοιάζει περισσότερο στον τρόπο που οι γερμανικές φυλές οριοθετούν την ιδιοκτησία τους στη γη⁶⁸ ή στη ρωσική εκδοχή της *Κοινότητας του Χωριού* αντί της ινδικής⁶⁹.

---

⁶⁸ Ήταν δομημένες σύμφωνα με το σύστημα του "Mark". Σύμφωνα με αυτό παρατηρείται την περίοδο του Καίσαρα να καλλιεργούν τα ευρύτερα οικογενειακά σύνολα των Γερμανών από κοινού τη γη που τους είχε διατεθεί και να μοιράζονται στις επί μέρους οικογένειες τα παραχθέντα προϊόντα. Κάθε χρόνο δε, αποδίδονταν σε αυτά τα σύνολα διαφορετικός κλήρος. 150 χρόνια αργότερα ο Τάκιτος αναφέρει ως μόνη διαφορά την καλλιέργεια των εδαφών από μεμονωμένες οικογένειες. Ωστόσο 400 με 500 χρόνια μετά απ' αυτόν τα εδάφη καλλιεργούνταν με ατομικό ιδιοκτησιακό καθεστώς κληρονομικό δικαίωματι. Βασική αιτία το ότι στις περιοχές που κατέκτησαν οι Γερμανοί ίσχυε η ατομική ιδιοκτησία στη γη με βάση το ρωμαϊκό δίκαιο, από το οποίο και επηρεάστηκαν. Εντούτοις και στα νέα αυτά εδάφη το δικαίωμα ατομικής ιδιοκτησίας στις γερμανικές κοινότητες δεν είχε τη μορφή αυτού της αποκλειστικής κυριότητας. Μπορεί μάλιστα να είχε σταματήσει η αναδιανομή της γης, αλλά οι εκτάσεις που χρησιμοποιούνταν για υλοτομία και βοσκή ανήκαν στην κοινότητα, ενώ και αυτές που καλλιεργούσαν οι μεμονωμένες οικογένειες διανοία κυρίου υπόκειντο στον έλεγχο της τελευταίας. Το δικαίωμα ατομικής

Η ατομική ιδιοκτησία είχε καθιερωθεί στην Ιρλανδία ήδη τη εποχή των Brehon Laws. Εντούτοις μεγάλο τμήμα της γης κατέχεται με τρόπο που παραπέμπει στο αρχαίο καθεστώς συνιδιοκτησίας. Το δεδομένο αυτό μαρτυρείται από τα πρακτικά της απόφασης με την οποία στις αρχές του 17^{ου} αιώνα τέθηκε σε ισχύ το Βρετανικό Δίκαιο της Κοινοπολιτείας, γνωστό και ως "Common Law". Σε αυτά αναφέρεται ότι μέχρι τότε ευρέως διαδεδομένα συστήματα κληρονομικής διαδοχής ήταν το "Tanistry" και το "Gavelkind". Πριν τη παρουσίαση αυτών των δύο κρίνεται σκόπιμη η εξής διευκρίνιση: αναφέρεται εδώ μια απόφαση που σχετίζεται με ζητήματα κληρονομικής διαδοχής καθώς οι διατάξεις του κληρονομικού δικαίου αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό και τις δικαιοϊκές νόρμες που ισχύουν στην κοινωνία για το καθεστώς ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης του πλούτου. Παραδειγματικά μπορεί να αναφερθεί η *Κοινή Ενωμένη Οικογένεια* της Ινδίας. Εκεί ζούσε στον ίδιο περιβάλλοντα χώρο, διατηρώντας παράλληλα εντός αυτού τα αυτόνομα ενδιαιτήματά του το σύνολο των συγγενών πρώτου, δεύτερου, τρίτου, ακόμα και τέταρτου βαθμού. Είναι οι τάξεις κληρονόμων που στη δυτική νομοθεσία καλούνται στην εξ' αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή⁷⁰. Το γεγονός αυτό δείχνει την εν τοις πράγμασι στενή σύνδεση εννοιών του κληρονομικού δικαίου και κατανομής του πλούτου, αφού η οικογένεια στην Ινδία με τον ανωτέρω τρόπο συγκρότησης αποτελούσε την αυτόνομη εκείνη μονάδα εντός της οποίας παράγονταν και μοιράζονταν αυτός.

ιδιοκτησίας αναγνωρίζονταν μόνο ως δικαίωμα προσπορισμού οφέλους από την καλλιέργεια του εδάφους. Ο έλεγχος της κοινότητας επί των καλλιεργούμενων εκτάσεων αποδεικνύεται και από το ότι με επιμέλεια της όλες οι εκτάσεις που της ανήκαν, διαιρούνταν σε τρία είδη καλλιεργήσιμων εδαφών· ένα για χειμερινή σπορά, ένα για καλοκαιρινή και το τρίτο ετίθετο σε καθεστώς αγρανάπαυσης. Οι δε κλήροι κάθε οικογένειας περιλάμβαναν ίσα μερίδια από τα ως άνω είδη καλλιεργήσιμων εδαφών.
Engels, «ό.π», σελ. 7-12

⁶⁹ Maine, *Lectures ...*, σελ. 90-91, 105-112

⁷⁰ Στο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο βλ. άρθρα 1813-1814, 1816-1817 Αστικού Κώδικα

Επομένως, με δεδομένο ότι οι ρυθμίσεις της κληρονομικής διαδοχής αντικατοπτρίζουν τον τρόπο που κατανέμεται ο πλούτος και το καθεστώς ιδιοκτησίας, μια συνοπτική περιγραφή των αντίστοιχων δεδομένων στην Ιρλανδία κρίνεται ιδιαίτερα κατατοπιστική για τις σταδιακές μεταβολές που επιφέρει στις δικαιοϊκές αντιλήψεις και ρυθμίσεις η σταδιακή επικράτηση της γης ως πρωτεύον στοιχείο κοινωνικής συνάρμοσης. Στην ιρλανδική κοινωνία όπως προαναφέρθηκε, πριν τη θέση σε ισχύ του αγγλικού Common Law, ίσχυαν δύο συστήματα κληρονομικής διαδοχής. Όσον αφορά την περιουσία που ακολουθούσε το αξίωμα του αρχηγού, αυτή μεταβιβάζονταν ολόκληρη σε εκείνον που αναδεικνύονταν αρχηγός μέσα από εκλογές ή καταλάμβανε με την ισχύ του την θέση αυτή. Ήταν το σύστημα του "Tanist". Αυτό του "Gavelkind" προέβλεπε την αναδιανομή των γαιών της φατρίας σε περίπτωση θανάτου ενός μέλους αυτής· δηλαδή δεν μοιράζονταν τα παιδιά του κληρονομούμενου τη γη που του ανήκε, αλλά αυτή προστίθετο στις συνολικές εκτάσεις της φατρίας, οι οποίες πλέον και αναδιανέμονταν μεταξύ των μελών. Το εν λόγω σύστημα συνιστούσε ένα φαινόμενο περιοδικής αναδιανομής του πλούτου, εξασφαλίζοντας την ισότητα των μελών της φατρίας στην κάρπωση αυτού. Ίσχυε δε στις φατρίες, επειδή αυτές δεν ήταν τα μεγάλα σύνολα, όπως η φυλή εν γένει, *Tribe*, και είχαν λόγω του περιορισμένου αριθμού των μελών τους πραγματικούς και στενούς συγγενικούς δεσμούς. Το ίδιο φαινόμενο απαντάται στην Ινδία σε περίπτωση θανάτου ενός μέλους της *Ενωμένης οικογένειας*, της *"Joint Family"*. Να επισημανθεί όμως εδώ ότι το μοίρασμα της κοινής γης στα μικρότερα υποσύνολα των κέλτικων κοινοτήτων, ήτοι τις φάρες, γίνονταν με το σύστημα της "per stirpes" διαδοχής. Σύμφωνα με αυτή κληρονομεί κάποιος όχι ως μεμονωμένος κληρονόμος, αλλά ως μέλος μιας οικογένειας. Σε αυτή ως μονάδα επάγεται το αναλογούν κληρονομικό μερίδιο από την περιουσία του θανόντος. Ένα παράδειγμα επαγωγής κληρονομίας κατά το σύστημα της per stirpes διαδοχής σε αντιδιαστολή με αυτό της "per capita" καταδεικνύει και την παρέκκλιση των ιρλανδικών φατριών από το αρχέγονο καθεστώς συνιδιοκτησίας της *Ενωμένης Οικογένειας*: πεθαίνει κάποιος που έχει δύο γιούς. Ο ένας από αυτούς τους γιούς έχει τέσσερα παιδιά και άλλος οκτώ. Αν έχουν ήδη πεθάνει και οι δύο γιοί του θανόντος,

παππού των δώδεκα εγγονών, με την *per capita* διαδοχή θα κληρονομήσουν τον παππού και τα δώδεκα εγγόνια κατά ίσα μερίδια. Με την *per stirpes* διαδοχή όμως, το ήμισυ της περιουσίας του θανόντος παππού κληρονομούν τα τέσσερα εγγόνια του ενός υιού, ήτοι το $\frac{1}{2}$, της κληρονομιαίας περιουσίας, / 4 που είναι τα τέσσερα παιδιά του ενός γιού. Ενώ το υπόλοιπο $\frac{1}{2}$ της περιουσίας του θανόντος παππού διαιρείται στα οκτώ παιδιά του άλλου γιού. Επομένως στην περίπτωση του *Gavelkind* η περιουσία διανέμεται όχι στα φυσικά πρόσωπα αυτά καθ' εαυτά, αλλά στις επιμέρους οικογένειες ως μονάδες. Έχει επομένως με την *per stirpes* διαδοχή ήδη σημειωθεί παρέκκλιση από τον κανόνα της απόλυτης, ισομερούς, σύμφωνα με το σύστημα της *per capita*, διανομής της κληρονομιάς⁷¹.

Στην προαναφερθείσα πορεία βαθμιαίας επικράτησης αντιλήψεων συνδεδεμένων με την καλλιέργεια της γης έγκειται το ενδιαφέρον των πληροφοριών που λαμβάνουμε από το ιρλανδικό δίκαιο. Γνωρίζουμε μέσω αυτού μια κοινωνία αρειανικής προέλευσης στο στάδιο κατά το οποίο από τη μια πλευρά κυριαρχούν μεν ως αντιλήψεις και μετουσιώνονται σε κανόνες συμβίωσης οι δεσμοί αίματος, από την άλλη δε, αναπτύσσονται σταδιακά αντιλήψεις συνδεδεμένες με την καλλιέργεια της γης, χωρίς ακόμη αυτή να έχει καταστεί ο συνεκτικός δεσμός της κοινότητας. Μέσω θεσμών όπως το *Gavelkind* επιβιώνει η αρχαϊκή αντίληψη μιας εν τοις πράγμασι ισομερούς κατανομής του πλούτου που βασίζεται στο ότι όλα τα μέλη της φατρίας έχουν ίσα δικαιώματα, με μόνο νομιμοποιητικό προς τούτο λόγο την κοινή καταγωγή. Εντούτοις και ο θεσμός αυτός έχει δεχθεί τις επιδράσεις της σταδιακής επικράτησης της γης ως συνδετικού κρίκου της κοινότητας με την εφαρμογή της *per stirpes* διαδοχής.

Καθώς η γη και η καλλιέργεια αυτής συνιστούν τον παράγοντα που θέτει σε κίνηση τη διαδικασία αποδόμησης των επί τη βάση των δεσμών αίματος συγκροτηθείσων κοινοτήτων, προϊόντος του χρόνου η πεποίθηση της κοινής καταγωγής αποδυναμώνεται και η κοινότητα αυτοπροσδιορίζεται ως ένα σύνολο ανθρώπων που ζουν στην ίδια περιοχή, παρά ως μια μεγάλη ομάδα συγγενών. Ακολούθως σε

---

⁷¹ Maine, *Lectures ...*, σελ. 98-100, 185-188

κάθε οικογένεια ενισχύεται η τάση ιδιοποίησης του μεριδίου των εκτάσεων που της έχουν διατεθεί. Παράλληλα λαμβάνει χώρα όλο και πιο σπάνια η αναδιανομή γης, είτε αιτία θανάτου, είτε με την πάροδο των εκάστοτε προβλεπόμενων χρονικών διαστημάτων. Εν τέλει εμφανίζεται η μέθοδος εκείνη διαδοχής κατά την οποία κύριοι της περιουσίας του θανόντος καθίστανται αποκλειστικά οι απόγονοί του, των δικαιωμάτων της κοινότητας περιοριζόμενων σε δυνατότητα εναντίωσης σε περίπτωση πώλησης ή σε επίβλεψη των εφαρμοζόμενων μεθόδων καλλιέργειας.

Η πορεία αυτή που διέρχεται το καθεστώς ιδιοκτησίας εξηγεί και την εξής αντίφαση που προκύπτει από την παρατήρηση της ιρλανδικής κοινωνίας: ενώ από τη μία φαίνεται να εφαρμόζεται σε όλη την Ιρλανδία ως σύστημα κληρονομικής διαδοχής αυτό του Gavelkind, ήτοι μιας εν τοις πράγμασι μορφής συλλογικής αναδιανομής του πλούτου, εντούτοις στο Brehon Law διακρίνεται καθαρά να έχει αναπτυχθεί η θεωρία για την ατομική ιδιοκτησία και συνεκδοχικά για μεθόδους κληρονομικής διαδοχής που προστατεύουν τα δικαιώματα των μελών της οικογένειας του θανόντος· στην ίδια κατεύθυνση της αναγνώρισης της ατομικής ιδιοκτησίας στο Corus Bescna προβλέπεται ότι η γη μπορεί υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να εκχωρηθεί στην Εκκλησία. Ωστόσο η εν λόγω κοινωνία δεν διακρίνεται από στατικότητα. Καλλιεργήσιμες εκτάσεις που παλαιότερα ανήκαν στη φυλή, βρίσκονταν τώρα σε μία διαδικασία απόσπασης από την κυριότητα αυτής. Και αυτό γίνονταν είτε με την αποδυνάμωση των δεσμών κοινής καταγωγής και την τελική ιδιοποίηση αυτών των γαιών από τις οικογένειες που τις καλλιεργούσαν, είτε εξαιτίας της απόστασης που βρίσκονταν από τον τόπο μόνιμης εγκατάστασης της κοινότητας. Άλλωστε καθώς μια οικογένεια αποκόπτεται από το σύνολο και αναπτύσσεται πλέον μόνη της στο πολυπληθέστερο σχήμα της *Ενωμένης Οικογένειας, Joint Family*, παράλληλα με την αποδυνάμωση των σχέσεων της με το σύνολο από το οποίο προήλθε, εξασθενεί και η εφαρμογή εθιμικού δικαίου πρακτικών που ίσχυαν εντός αυτού. Μεταξύ επομένως του συστήματος κληρονομικής διαδοχής που απηχούσε τη συγκυριότητα στον πλούτο, ήτοι του Gavelkind, και μορφών

κληρονομικής διαδοχής που έδιναν απόλυτη προτεραιότητα στα δικαιώματα των μελών της κάθε οικογένειας υπήρχαν πολλές ενδιάμεσες μορφές ανάλογα με τις κατά τόπους ζυμώσεις.

Στη σύμφωνα με τα ανωτέρω παρέκκλιση από αρχαϊκές αντιλήψεις συνιδιοκτησίας και αποτύπωσής της σε μορφές κληρονομικής διαδοχής συνηγορεί μια αναφορά των συστημάτων κληρονομικής διαδοχής στην Ιρλανδία μεταξύ του 14^{ου} και του 16^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με αυτή, στις αρχές του 14^{ου} ο Connor More O' Brien, αρχηγός μιας φατρίας μοίρασε το μεγαλύτερο κομμάτι της γης του σε όλα τα μέλη της φατρίας σύμφωνα με τις αρχές της *per stirpes* διαδοχής. Δηλαδή όχι μόνο στους άμεσους απογόνους του, αλλά στο σύνολο των συγγενών του, ήτοι σε κάθε μεμονωμένη οικογένεια της φατρίας. Αντιθέτως, περί τα τέλη του 15^{ου} αιώνα ο Donogh O' Brien μεταβίβασε τη γη του αποκλειστικά στους γιούς του, αποκλειόμενων κατ' αυτό τον τρόπο των λοιπών μελών της συγγενικής κοινότητας. Πριν την επικράτηση όμως του συστήματος της *per stirpes* κληρονομικής διαδοχής, όπου οι οικογένειες καλούνταν βάσει συγκεκριμένης προτεραιότητας στη διαδοχή, ίσχυε όπως προαναφέρθηκε, αυτό της *per capita* όπου όλα τα μέλη της *Ενωμένης Οικογένειας*, *Joint Family*, κληρονομούσαν ισομερώς. Το πρώτο ρήγμα επομένως στις μεθόδους κληρονομικής διαδοχής, ως μορφές μεταβίβασης ιδιοκτησίας, επήλθε με την επικράτηση της *per stirpes* διαδοχής. Μετέπειτα, όπως προκύπτει και από την ως άνω γραπτή μαρτυρία, καταργούνται οι αντιλήψεις συνιδιοκτησίας, ακόμη και η εφαρμογή των αρχών της *per stirpes* κληρονομικής διαδοχής, καθώς επέρχεται απευθείας μεταβίβαση της κληρονομιάς αποκλειστικά στους άμεσους απογόνους του θανόντος. Γεννάται επομένως κατ' αυτό τον τρόπο το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία, αφού έχουν ξεπεραστεί ιστορικά όλες οι μορφές συλλογικών αξιώσεων στην κληρονομιαία περιουσία· ήτοι όλοι οι τρόποι συλλογικής αναδιανομής του πλούτου⁷².

Προς την ίδια κατεύθυνση αναφορικά με ισχυρές ενδείξεις προηγούμενης ύπαρξης καθεστώτος συλλογικής ιδιοκτησίας στην Ιρλανδία συνηγορεί η παρουσία μορφών κατοχής της γης, γνωστών και

---

⁷² στο ίδιο σελ. 188-196

ως "Rundale". Βασική συνισταμένη όλων αυτών είναι το ότι ένα σύνολο οικογενειών νέμεται συγκεκριμένες εκτάσεις. Στην πιο διαδεδομένη εκδοχή οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ήταν μοιρασμένες σε κάθε οικογένεια ξεχωριστά, ενώ τα βοσκοτόπια και οι περιοχές όπου υπήρχε συγκέντρωση υδάτων ήταν κοινές. Η δεύτερη μορφή συναντάται και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε περιπτώσεις όπου οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις τεμαχίζονταν σε αυτόνομες γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες περιοδικά, ενίοτε και ετησίως, αποδίδονταν στις οικογένειες για να τις καλλιεργήσουν. Μια τρίτη εκδοχή αποτελεί κατάλοιπο του τρόπου που διαμοιράζονταν η γη της κοινότητας σύμφωνα με το σύστημα του "Mark" σε Γερμανία και το νησί της Μεγάλης Βρετανίας στις αρχές και κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Σύμφωνα με αυτή, δεδομένου ότι οι εκτάσεις που ανήκαν σε κάθε φυλή αποτελούνταν από τρεις διαφορετικούς τύπους καλλιεργήσιμων εδαφών, κάθε μέλος της κοινότητας νέμονταν εκτάσεις από τον κάθε τύπο. Η τελευταία εκδοχή ίσχυε λίγο πριν τον 19^ο αιώνα στην ορεινή Σκωτία, στο δυτικό τμήμα της οποίας υπήρχαν χωριά, εντός των οποίων η γη αναδιανεμόταν στις οικογένειες με κλήρωση ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Προς επίρρωση δε αυτών των διαπιστώσεων μνημονεύεται το έργο του William Forbes Skene "Κοινότητες Φυλών στη Σκωτία", "*Tribe Communities in Scotland*", στο οποίο ο συγγραφέας διατείνεται πως το σύστημα περιοδικής αναδιανομής της γης ίσχυε παλαιότερα καθολικά σε όλους τους Κέλτες της Σκωτίας.

Οι ανωτέρω εκδοχές εκμετάλλευσης της γης δεν συνιστούν μορφές ιδιοκτησίας, αλλά νομής. Επί της αρχής αυτές οι εκτάσεις ανήκουν σε ένα κύριο, εντούτοις αυτός δεν μπορεί να ασκήσει το δικαίωμα αποκλειστικής κυριότητας με την απορρέουσα εξουσία διαθέσεως, όπως αυτή οριοθετείται σήμερα από τη νομική θεωρία. Ήτοι να συνάπτει ενδεικτικά συμβάσεις επίμορτης αγροληψίας, μίσθωσης ή

μεταβίβασης της επικαρπίας⁷³. Οι πρώιμες μορφές νομής απηχούν αρχαιότερες νόρμες ιδιοκτησίας. Καθώς οι τελευταίες παρέρχονται ιστορικά, στη θέση τους έρχονται φαινόμενα κατοχής και εκμετάλλευσης της γης, τα οποία ωστόσο δεν αποτελούν έννομες καταστάσεις μίσθωσης, κατοχής ή επικαρπίας *stricto sensu*. Υπό αυτό το πρίσμα κρίνεται σκόπιμη η εξής παρατήρηση: παρότι ο αρχηγός της φυλής είναι κύριος των εκτάσεων αυτής, εντούτοις δεν ασκεί ακόμη τις *erga omnes* εξουσίες του εμπραγμάτου αυτού δικαιώματος. Οι ως άνω μορφές νομής και η συνακόλουθη πρώιμη μορφή του δικαιώματος κυριότητας προέκυψαν από διάφορους παράγοντες: μέσω εξαγοράς του κλήρου μικροϊδιοκτητών, εγκατάστασης υποτελών του αρχηγού της φυλής σε ανεκμετάλλευτα εδάφη αυτής ή περιέλευσης κοινοτήτων σε καθεστώς δουλοπαροικίας. Ωστόσο αυτές οι διεργασίες εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που δεν δημιούργησε αυθωρεί σαφώς οριοθετημένες έννομες σχέσεις αστικού δικαίου⁷⁴.

Σημαντικές πληροφορίες για την πορεία μετάβασης από το καθεστώς συνιδιοκτησίας σε αυτό της ατομικής ιδιοκτησίας παρέχονται και από το κείμενο του Brehon Law που τιτλοφορείται "Κρίσεις στη Συννομή", "Judgments of Co-Tenancy". Σε αυτό απαντάται το ερώτημα πώς προκύπτει η συννομή. Χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο περιορισμένος χρονικός ορίζοντας στον οποίο τοποθετείται η όλη διεργασία, μπορεί να εξαχθεί το εξής συμπέρασμα: σε πρώτο στάδιο η *Ενωμένη Οικογένεια* εγκαθίσταται σε ένα τόπο και τα διαρκώς αυξανόμενα μέλη της καταλαμβάνουν συνεχώς νέες εκτάσεις. Στην αρχή οι οικογένειες που την αποτελούν καλλιεργούν από κοινού τη γη. Σε δεύτερη φάση ανταλλάσσουν τους κλήρους τους και στο τέλος οριοθετούνται τα κομμάτια γης που ανήκουν αποκλειστικά στην κάθε μία.

---

⁷³ Το δικαίωμα να αποκομίζει κάποιος όφελος από ένα αξιακό αγαθό, χωρίς να είναι κύριος αυτού, Βασίλης Αντ. Βαθρακοκοίλης, *Ερμηνεία-Νομολογία Αστικού Κώδικα, Τόμος Δ', Ημίτομος Β', Εμπράγματο Δίκαιο*, άρθρα 1142-1345, Αθήνα 2008, σελ. 25-27

⁷⁴ Maine, *Lectures...*, σελ. 98-103

Προς επίρρωση δε του ως άνω συμπεράσματος για την εμφάνιση αρχικά του καθεστώτος συνιδιοκτησίας, την αντικατάστασή του μετέπειτα από ένα σύστημα περιοδικής αναδιανομής εδαφών και τέλος την εμφάνιση οριοθετημένων ιδιοκτησιών, μνημονεύονται δύο κείμενα της ιρλανδικής λογοτεχνίας: α) το "Liber Hymnorum" και β) το "Lebor na Huidre". Το πρώτο είναι του ενδέκατου αιώνα και στην σελίδα 5^A αναφέρει: «Ζούσαν πολλοί άνθρωποι στην Ιρλανδία εκείνο τον καιρό (δηλαδή την εποχή των υιών του "Aed Slane", 658-694 μ.Χ.) και ήταν τέτοιος ο αριθμός τους, ώστε συνηθίζονταν στην Ιρλανδία να λαμβάνει καθένας εννέα λωρίδες γης για άρδευση, εννέα ως καλλιεργήσιμες εκτάσεις και εννέα για υλοτομία». Το δεύτερο χρονολογίας δωδεκάτου αιώνα παραθέτει τα εξής: «εκτός από επίπεδα χωράφια δεν υπήρχε τάφος, φράχτης, ούτε πέτρινος τοίχος, μέχρι που ήρθε η περίοδος των υιών του "Aed Slane". Επειδή υπήρχε πληθώρα νοικοκυριών την περίοδο εκείνη, εισήχθη η έννοια των συνόρων στην Ιρλανδία». Κοινό στοιχείο και των δύο κειμένων είναι ότι μαρτυρούν την πεποίθηση της μετάβασης από ένα παλαιότερο καθεστώς συλλογικής εκμετάλλευσης της γης σε ένα σύστημα αναδιανομής αυτής και εν τέλει στην εμφάνιση μεμονωμένων δικαιούχων. Μάλιστα η περιοδική αναδιανομή της γης που μνημονεύει το Liber Hymnorum εφαρμόζονταν ακόμη τον 19^ο αιώνα σε περιοχές της Ελβετίας και αποτελεί ένα θεσμό-παράδοση πολλών ελβετικών καντονιών, τα οποία οφείλουν τη σημερινή τους μορφή στον τρόπο που υποδιαιρούσαν τις διοικητικές επαρχίες οι Τεύτονες κάτοικοι της χώρας⁷⁵.

XVI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ – ΓΕΝΝΗΣΗ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Η εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη οφείλεται κατά κύριο λόγο στη διαρκώς αυξανόμενη δύναμη του αρχηγού της φυλής και τη συνακόλουθη αποσύνθεση του τρόπου συγκρότησης των αρχαίων κοινωνιών, οι οποίες και καλλιεργούσαν τη γη συλλογικά. Δεν ήταν τόσο η σταδιακή

---

⁷⁵ στο ίδιο σελ. 112-114

απομείωση της εξουσίας της κοινότητας επί των εκτάσεων που της ανήκαν, αλλά η αναβάθμιση της θέσης του αρχηγού τόσο όσον αφορά την εκμετάλλευση της δικής του γης, όσο και αυτής που ανήκε στη φυλή, η προϋπόθεση εκείνη που τροχοδρόμησε τις εξελίξεις για την κατάργησή της ως αντικειμένου συγκυριότητας.

Ωστόσο, το αξίωμα της αρχηγίας της φυλής αποτελεί μετεξέλιξη της πατριαρχικής εξουσίας, η μορφή της οποίας πήρε διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που είχε σε πρώιμα στάδια. Πιο συγκεκριμένα, η *Κοινή Ενωμένη Οικογένεια* ως μικρότερο σχήμα διατηρεί τα ίδια χαρακτηριστικά της δεσποτικής εξουσίας του *paterfamilias* στους απογόνους του. Ασκείται δηλαδή η πατριαρχική εξουσία εντός των μελών του συγγενικού κύκλου. Ωστόσο στα μεγαλύτερα σύνολα συγγενών που συγκροτούν την *Κοινή Οικογένεια*, *Joint Family*, έχουν επέλθει διαφοροποιήσεις: εδώ το γηραιότερο αρσενικό της αρχαιότερης γραμμής συγγενών δεν είναι ο γενάρχης των υπολοίπων μελών και ο μεγαλύτερος σε ηλικία, όπως συνέβαινε σε πρώιμα στάδια. Μπορεί να είναι μακρινός συγγενής, ακόμα και βρέφος. Παράλληλα ισχύει η πεποίθηση πως μία από τις γραμμές συγγενών είναι η αρχαιότερη και έχει τους στενότερους δεσμούς αίματος με τον πρόγονο όλων. Ωστόσο και το νέο αυτό σχήμα διαφοροποιείται, ανάλογα με την περιοχή. Π.χ. στους Ινδούς το γηραιότερο μέλος της προαναφερθείσας πρώτης τη τάξει γραμμής συγγενών, με την προϋπόθεση της νοητικής διαύγειας, αναλαμβάνει τη διαχείριση των κοινών υποθέσεων. Μάλιστα όπου συναντάται στα νέα, διαφοροποιημένα του πλέον χαρακτηριστικά ο θεσμός του ευρύτερου συνόλου της *Κοινής Οικογένειας*, *Joint Family*, παρατηρείται ότι ο επικεφαλής της όχι απλά δεν έχει απεριόριστη πατριαρχική εξουσία, ούτε καν είναι ιδιοκτήτης της κοινής περιουσίας. Αντιθέτως ασκεί απλά καθήκοντα διαχειριστή του συλλογικού πλούτου και διευθετεί τις υποθέσεις της κοινότητας. Καθαιρείται δε όταν δεν διαθέτει τα απαραίτητα προσόντα, ώστε να εκλεγεί το πλέον κατάλληλο πρόσωπο στη θέση του. Στις σλαβικές *Κοινότητες του Οίκου*, *House-Communities*, προκύπτει ξεκάθαρα πως ο αρχηγός της Κοινότητας αναδεικνύεται κατόπιν εκλογής και ενίοτε τη

διοίκηση ασκεί ένα συμβούλιο συγγενών από την αρχαιότερη προγονική γραμμή. Μπορεί να ειπωθεί εν γένει ότι στο νέο σχήμα της *Ενωμένης Οικογένειας*, ως ευρύτερου συνόλου οικογενειών λαμβάνει χώρα η διαδικασία μετάλλαξης του Πατριάρχη σε Αρχηγό της Κοινότητας. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της διαδικασίας είναι ότι ο επικεφαλής της Κοινότητας είναι συνήθως εκλεγμένος, με ισχυρή πάντοτε τη ροπή της ανάδειξης ως αρχηγού αυτού που προέρχεται από την αρχαιότερη προγονική γραμμή.

Είναι χρήσιμο να διευκρινιστεί ότι όταν το ευρύτερο σύνολο της *Ενωμένης Οικογένειας* αποτελεί απλά ένα θεσμό κοινωνικής οργάνωσης, οι δεσμοί συγγένειας ως στοιχείο συνάρμοσης αποδυναμώνονται. Όπου εμφανίζεται με πολιτικό-στρατιωτική ενότητα και αυτονομία, ο αρχηγός της επανακτά μεγάλο μέρος των συμπαρομαρτούντων την πατριαρχική δεσποτεία εξουσιών, ως εμπρόσωπος φορέας των κοινών δεσμών αίματος. Επίσης η πατριαρχική εξουσία επανεμφανίζεται, όταν σταματά η διαδικασία διεύρυνσης της *Ενωμένης Οικογένειας* και αποκοπεί ένα μέλος, εντός της νέας οικογένειας που αυτό δημιουργεί. Ομοίως στο εξελιγμένο σχήμα της *Ενωμένης Οικογένειας*, δηλαδή σε αυτό της *Κοινότητας του Χωριού, Village Community*, καθώς ο πληθυσμός αυξάνεται, οι κατοικίες των οικογενειών διαχωρίζονται η μια από την άλλη και, κυρίως, η γη καθίσταται ο συνεκτικός δεσμός της κοινότητας, ενισχύεται η πατριαρχική εξουσία εντός των μεμονωμένων οικογενειών. Ακολούθως οι αρχηγοί αυτών μπορούν να γίνουν η ρίζα ενός νέου συνόλου συγγενών, μιας νέας *Ενωμένης Οικογένειας*. Δεδομένων αυτών, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι κοινωνίες των αρειανικών φυλών προέρχονται και καταλήγουν στην Πατριαρχική Οικογένεια: από την εξουσία του Πατριάρχη δημιουργείται ένα σύνολο συγγενών, η *Ενωμένη Οικογένεια*. Στη συνέχεια ο αρχηγός μίας μεμονωμένης οικογένειας αποκόπτεται από το σύνολο και θεμελιώνει μια νέα Κοινότητα Οικογενειών, τη *Joint Family*⁷⁶.

Επανερχόμενοι στη γέννηση του ατομικού δικαιώματος στην ιδιοκτησία της γης, παρατηρούμε ότι αυτό προέρχεται από δύο διακριτές μεταξύ τους ιστορικές διαδικασίες: α) αφενός τη σταδιακή συγκέντρωση

---

⁷⁶ στο ίδιο σελ. 115-118

εξουσίας στο πρόσωπο του αρχηγού της φυλής και β) αφετέρου τη μετάβαση από το καθεστώς συγκυριότητας των μελών της φυλής στον πλούτο, σε αυτό της αποκλειστικής κυριότητας ιδιωτών. Σε αμφότερες υπήρξε ισχυρή η επίδραση της φεουδαρχίας. Από αυτή την επίδραση επιβιώνει η εξουσία του αρχηγού της φυλής με τη μορφή του θεσμού της πρωτοτοκίας, αυτού της συλλογής φόρων, της επιβολής μονοπωλίων και του εμπράγματος δικαιώματος αποκλειστικής κυριότητας της γης. Το προϊσχύσαν καθεστώς συγκυριότητας της φυλής στη γη καταλείπει ως παρακαταθήκη φαινόμενα, όπως μορφές νομής ή κατοχής των καλλιεργήσιμων εδαφών που ασκούσαν από μη ευγενείς. Πλέον χαρακτηριστική περίπτωση αυτών, η εκμίσθωση γαιών από ελεύθερους καλλιεργητές και η καταβολή του ενοικίου σε είδος, από τμήμα της παραγωγής. Άλλα φαινόμενα ήταν η ισομερής κατανομή των καλλιεργήσιμων εδαφών μεταξύ των κληρονόμων και μία πληθώρα κανόνων που διέπουν τις μεθόδους καλλιέργειας και ρυθμίζουν περιστασιακά τη διανομή της σοδειάς⁷⁷.

Κρίνεται επομένως σκόπιμη εδώ μια συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης του καθεστώτος κυριότητας της γης στη Γαλλία σε σχέση με αυτό της Αγγλίας, με σκοπό να καταστεί ευκρινέστερος ο διαχωρισμός των ως άνω παραγόντων που οδήγησαν στην εμφάνιση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη με τη μορφή της αποκλειστικής κυριότητας. Στην πρώτη μεγάλο τμήμα των εκτάσεων που καλλιεργούνταν ανήκε σε μικροϊδιοκτήτες. Σε μία περιγραφή της γαλλικής υπαίθρου στο έργο του Arthur Young "Ταξίδια το (Travels in) 1787, '88, and '89, σελ. 407" την περίοδο της παραμονής της γαλλικής επανάστασης και λίγο μετά από αυτή καταμαρτυρούνται τα εξής: «Από αυτά που βλέπουμε στην Αγγλία δεν μπορούμε να σχηματίσουμε εικόνα της πληθώρας μικρών ιδιοκτησιών στη Γαλλία, δηλαδή μικρών αγροκτημάτων που ανήκουν σε αυτούς που τα καλλιεργούν». Εκτιμάται δε από τον συγγραφέα ότι περισσότερο από το ένα τρίτο του βασιλείου ήταν μοιρασμένο κατ' αυτό τον τρόπο. Ωστόσο έρευνες του 19^{ου} αιώνα πιστοποιούν ότι το εν λόγω τμήμα των γεωργικών εκτάσεων ήταν ακόμη

---

⁷⁷ στο ίδιο σελ. 120

μεγαλύτερο. Στη χώρα ισχύει τη συγκεκριμένη περίοδο σε κληρονομικά ζητήματα ο κανόνας της ισομερούς κατανομής της κληρονομιάς. Αυτός αποτελεί και την κύρια αιτία της ύπαρξης τόσων πολλών μικρών ιδιοκτησιών. Ως εξαίρεση παρουσιάζεται ο θεσμός της πρωτοτοκίας. Εφαρμόζεται δε μόνο σε ακίνητα ευγενών ιπποτών. Ισχύουν επομένως παράλληλα και οι δύο τύποι ιδιοκτησίας και κληρονομικής διαδοχής: ήτοι όσον αφορά την ιδιοκτησία, από τη μια ο φεουδαλικός, από την άλλη αυτός των μικροϊδιοκτητών, όσον αφορά δε την κληρονομική διαδοχή, αφενός ο θεσμός της πρωτοτοκίας, αφετέρου αυτός της ισομερούς μετά θάνατον διανομής. Παράλληλα πολλοί ευγενείς γαιοκτήμονες που ήταν ιδιοκτήτες αρκετά μεγάλων εκτάσεων είχαν ως κύριο έσοδο βιοπορισμού τη συλλογή φόρων από αγρότες στους οποίους είχαν παραχωρήσει γη για να την καλλιεργούν. Ωστόσο επειδή οι τελευταίοι ήταν αυτοί που πραγματικά βιοπορίζονταν από τη γη, ανέπτυξαν μια αίσθηση οιοεινής κυριότητας, η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε αισθήματα έντονης δυσαρέσκειας για την καταβολή φόρων στους φεουδάρχες ευγενείς. Συνέπεια επομένως της Γαλλικής Επανάστασης ήταν να επικρατήσει με αυτή το καθεστώς κυριότητας και διανομής της γης που ίσχυε στους μικροϊδιοκτήτες και να καταργηθεί συνακόλουθα αυτό της τάξης των ευγενών. Περαιτέρω ο Maine διατείνεται ότι στην Αγγλία ακολουθήθηκε η ακριβώς αντίστροφη πορεία υπό την εξής έννοια: το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης, στο οποίο υπάγονταν η μεγάλη μάζα του πληθυσμού μετεξελίχθηκε και απέκτησε τα χαρακτηριστικά αυτού της τάξης των ευγενών. Δηλαδή καταργήθηκε ο κανόνας της ισομερούς κατανομής της κληρονομιάς και έπαυσε να ισχύει η δεσμευτική πρακτική καλλιέργειας της γης με συγκεκριμένους τρόπους. Στον αντίποδα, επικράτησε ο θεσμός της πρωτοτοκίας. Το πλεονέκτημα των διεργασιών στην Αγγλία ήταν η διαμόρφωση του δικαιώματος της αποκλειστικής κυριότητας της γης: άλλωστε ο Maine αποδέχεται ρητά πως η αγγλική νοσηματοδότηση του ατομικού δικαιώματος στην ιδιοκτησία πηγάζει από τον τρόπο που ο φεουδάρχης κύριος ή αρχαιότερα ο αρχηγός της φυλής νέμονταν ως κύριοι τη γη τους. Προς υλοποίηση δε των νέων αντιλήψεων, συστάθηκαν στην Αγγλία αρμόδιες επιτροπές το έργο των οποίων ήταν η πλήρης αντικατάσταση του εθιμικού-φεουδαρχικού

καθεστώς ιδιοκτησίας της γης με αυτό της αποκλειστικής κυριότητας ατομικών ιδιοκτητών, γνωστές και ως "Coryhold and Enclosure Commissioners"⁷⁸. Ο Maine επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής της νέας προσέγγισης λέγοντας ότι εμπόδισε τη γέννηση αισθημάτων λαϊκής δυσαρέσκειας και συνεκδοχικά τις κοινωνικές εκρήξεις, όπως π.χ. την Γαλλική Επανάσταση, καθώς καταργήθηκαν τα προνόμια των φεουδαρχών μεγαλογαιοκτημόνων για επιβολή φόρων στους αγρότες που καλλιεργούσαν την ιδιοκτησία τους. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να υπάρξει ουσιώδης πρόοδος του πολιτισμού αν δεν μπορεί η ιδιοκτησία να έχει τη μορφή απόλυτου και αποκλειστικού δικαιώματος και να είναι φορέας αυτής τουλάχιστον η σύγχρονη οικογένεια, προϋπόθεση δηλαδή που ανοίγει το δρόμο στην ατομική ιδιοκτησία⁷⁹.

Επανερχόμενοι στη σταδιακή αναβάθμιση του αξιώματος και των εξουσιών του αρχηγού, παρατηρούμε ότι αυτή έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του φεουδαρχικού καθεστώτος ιδιοκτησίας της γης. Από εκεί μετέπειτα αναδύθηκε η αντίληψη της κατ' αποκλειστικό τρόπο άσκησης του δικαιώματος κυριότητας. Οι αλλαγές που έλαβαν χώρα παρατηρούνται σε όλη την Ευρώπη, με ενδιαφέρον στοιχείο το ότι το γενικότερο πλαίσιο αυτών παρουσιάζεται και στις γερμανόφωνες περιοχές που έχουν αποτελέσει πεδίο ενδεδειγμένων ιστορικών ερευνών. Επιγραμματικά αναφέρονται οι κυριότερες: Εν πρώτοις η σταδιακή υποβάθμιση της θέσης των ισοτίμων με τον αρχηγό μελών της φυλής και η ποικιλόμορφη εξάρτησή τους από τον αυτόν· η διεργασία αυτή συντελείται κυρίως μέσω του φαινομένου της "Απόδοσης Τιμών", της "*Commendation*". Εν συνεχεία το γεγονός ότι ο αρχηγός ιδιοποιείται συνεχώς ακαλλιέργητες εκτάσεις που ανήκουν στη φυλή και εγκαθιστά εκεί νέους

---

⁷⁸ Το έργο των επιτρόπων αυτών διήρκησε από το 1760 μέχρι το 1830. Τη γη στη χώρα κατείχαν μεγαλογαιοκτήμονες που τη νοίκιαζαν σε μισθωτές, οι οποίοι την εκμεταλλεύονταν, πληρώνοντας ακτήμονες ή μικροιδιοκτήτες για να την καλλιεργήσουν. E.J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2008, σελ. 52

⁷⁹ Maine, *Lectures...*, σελ. 122-126

πληθυσμούς με καθεστώς υποτέλειας προς αυτόν. Τέλος, το πλεονέκτημα των πολλών υπηρετών και ακολούθων που έχει στη διάθεσή του, οι οποίοι και διατελούν σε σχέση εξάρτησης προς αυτόν, αποτελώντας, ως άθροισμα εργατικών χεριών, πολλαπλασιαστική της ισχύος του.

Άκρως ενδιαφέρουσες πληροφορίες για αυτές τις διεργασίες λαμβάνουμε από το Brehon Law. Ασφαλώς ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι και η ευρύτερη εικόνα που παρέχεται από αυτό, και δη τις ερμηνευτικές σημειώσεις των κειμένων του, για την από μακρού χρονικού διαστήματος παρέκκλιση από τον απόλυτο κανόνα της συγκυριότητας. Και αυτό πιστοποιείται από το γεγονός πως, παρότι δικαίωμα ιδιοκτησίας στη γη είχε η φυλή συλλογικά, μέρος αυτής είχε μόνιμα παραχωρηθεί σε μικρότερες φυλές, οικογένειες ή αρχηγούς που βρίσκονταν χαμηλότερα στην ιεραρχία⁸⁰.

Η αναβάθμιση των εξουσιών του αρχηγού της φυλής λαμβάνει χώρα εντός ενός συνολικού πλαισίου αλλαγών που γεννούν το φεουδαλικό σύστημα. Βασικότεροι παράγοντες για την επικράτηση αυτού ήταν οι ακόλουθοι. Ο πρώτος, γνωστός και ως "Benefice", εμφανίζεται με δύο μορφές: Σύμφωνα με την πρώτη, οι Βασιλείς δώριζαν εκτάσεις γης σε συγγενείς ή πρόσωπα που τους υπηρετούσαν, με δέσμευση των ληπτών να τους είναι πιστοί και αφοσιωμένοι. Η δεύτερη πρακτική ήταν να παραχωρούν πολλοί ιδιοκτήτες γης τον κλήρο τους σε πρόσωπα που είχαν αυξημένη ισχύ ή την Εκκλησία. Σε αυτή την περίπτωση συνέχιζαν μεν να καλλιεργούν τη γη τους, ωστόσο κατέβαλλαν πλέον ενοίκιο στον υπέρ ού η μεταβίβαση ή του προσέφεραν διάφορες υπηρεσίες. Σκοπός ήταν να τεθούν υπό την προστασία αυτού.

Σύμφωνα με τον δεύτερο παράγοντα, της "Απόδοσης Τιμών", ο μικροϊδιοκτήτης γης έθετε εθελοντικά το εαυτό του υπό την προστασία ενός ισχυρότερου προσώπου, χωρίς εντούτοις να στερείται των δικαιωμάτων κυριότητας επί των υπαρχόντων του. Αναγνώριζε όμως κατ' αυτό τον τρόπο την σχέση υποτέλειας που τον συνέδεε με τον προστάτη του, υποχρεούμενος να του αποδίδει τον προβλεπόμενο,

---

⁸⁰ στο ίδιο σελ. 129-130

ως κύριο αυτού, σεβασμό. Η εν λόγω πρακτική εφαρμόστηκε καθολικά σε όλη τη δυτική Ευρώπη και άλλαξε άρδην τόσο τις κοινωνίες που είχαν συγκροτηθεί και λειτουργούσαν σύμφωνα με τις τευτονικές αντιλήψεις, όσο και αυτές που είχαν ως σημείο αναφοράς τις ρωμαϊκές δικαιοπολιτικές αρχές. Δύο μπορούν να πιθανολογηθούν ως οι βασικότερες αιτίες που λάμβανε χώρα αυτή η διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής υποβάθμισης των μέχρι πρότινος ισότιμων με τον αρχηγό της φυλής ατόμων: Αφενός η αντικατάσταση της συλλογικής ευθύνης της κοινότητας για αδικήματα ή υποχρεώσεις συναλλακτικής υφής με αυτή ενός ισχυρού κυρίου. Αφετέρου το ευρύτερο κλίμα αναταραχών και βίας που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας συμπαγών κοινοτήτων υπό την απόλυτη εξουσία ενός ηγεμόνα. Ασφαλώς όμως οι εν λόγω αιτίες αποτελούν ένα γενικό συμπέρασμα μη δυνάμενο να ταυτιστεί απόλυτα με αλλαγές που συμβαίνουν σε διαφορετικές περιοχές, με ανομοιότητα κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης και σε συγκεκριμένα στάδια ιστορικής εξέλιξης⁸¹.

Όπως προαναφέρθηκε η αξία του Brehon Law συνίσταται ακριβώς στο ότι μας παρέχει πολύ χρήσιμες και εξειδικευμένες πληροφορίες, ως γραπτή μαρτυρία των αρχαίων κέλτικων εθίμων και συνηθειών, για την ως άνω διαδικασία της "Απόδοσης Τιμών". Δεν προέκυψε αίφνης στην καταρρέουσα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αλλά και σε περιοχές που δεν επηρεάστηκαν από το δικαιοπολιτικό status αυτής, η πρακτική των εκχωρήσεων από τους ηγεμόνες και των δωρεών προς την Εκκλησία ή της Απόδοσης Τιμών, ως διαδικασία περιέλευσης πληθυσμιακών ομάδων σε καθεστώς υποτέλειας. Οι κοινωνικοοικονομικές σχέσεις την περίοδο της φεουδαρχίας δεν διαφοροποιούνται στην ουσία τους από τις ως άνω κέλτικες πρακτικές του φαινομένου της Απόδοσης Τιμών. Οι τελευταίες αποδεικνύουν ότι εντός τους βρίσκονταν σε λανθάνουσα μορφή οι κύριες αιτίες γέννησης της φεουδαρχικής πραγματικότητας ακόμη και σε αρχαϊκές κοινωνίες. Η θέση των μελών της φυλής σε καθεστώς υποτέλειας έναντι του αρχηγού μέσω των οικονομικών σχέσεων, που αντικατοπτρίζονται στα κείμενα

---

⁸¹ στο ίδιο σελ. 154-156

του Brehon Law και εκτίθενται στη συνέχεια, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των διεργασιών παγίωσης της φεουδαρχίας⁸².

Πριν όμως εκτεθούν οι εν λόγω πηγές του Brehon Law είναι χρήσιμο να παρουσιαστεί η συνθήκη που δημιούργησε και την αναγκαιότητα ρύθμισης της από αυτές. Πιο συγκεκριμένα, η μόνιμη εδαφική εγκατάσταση πληθυσμιακών ομάδων και η συνακόλουθη ενασχόληση τους με τη γεωργία επέφεραν σημαντικές αλλαγές σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Καθώς υπάρχουν τεράστιες ακαλλιέργητες εκτάσεις, ακόμη και σε περιοχές του δυτικού κόσμου και έλλειψη μέσων για καλλιέργεια αυτών, τα βοοειδή, από απλό μέσο συναλλαγής και αξίας, καθίστανται το βασικό εργαλείο για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Για την αξία δε που απέκτησαν λόγω αυτής της χρησιμότητας αναφέρεται ενδεικτικά ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο συγκαταλέγονται μαζί με τη γη στα αγαθά των οποίων η δικαιοπραξία μεταβίβασης απαιτούσε την τήρηση πολλών προϋποθέσεων, δηλαδή των Res Mancipi. Στη δε Ινδία θεωρήθηκαν ιερά ζώα και απαγορεύθηκε η βρώση τους. Η μεταβίβασή των βοοειδών ως συναλλακτικών μέσων κατέστη δυσχερής καθότι υπήχθησαν στην κατηγορία Res Mancipi. Ως ιερά ζώα στην Ινδία έγιναν απαγορευμένη τροφή. Και στις δύο περιπτώσεις στόχος ήταν η διαφύλαξή τους ως παραγωγικών εργαλείων. Ομοίως με την εν λόγω αναβάθμιση της αξίας των βοοειδών και με τον ίδιο σκοπό αξιοποίησης του καλλιεργήσιμου εδάφους αποκτά μαζικές διαστάσεις το φαινόμενο της δουλείας. Η μεταφορά και εγκατάσταση μεγάλου αριθμού δούλων στις κεντρικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η εκτεταμένη κλίμακα που λαμβάνει χώρα το φαινόμενο της μετατροπής ελευθέρων γεωργών της δυτικής Ευρώπης σε δουλοπάροικους, υπηρετούν τον σκοπό αντιμετώπισης της ίδιας επιτακτικής ανάγκης: της εξασφάλισης των απαραίτητων εκείνων μέσων για την καλλιέργεια των εδαφών. Στην αξία που είχαν τα βοοειδή ως κεφάλαιο στην αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα συνηγορεί και η ετυμολογική προέλευση της λέξης καπιταλισμός. Δεδομένου ότι αυτός ο όρος υποδηλώνει

---

⁸² στο ίδιο σελ. 156-158, 166-167

σήμερα την κυριότητα κάθε φύσεως κεφαλαίου βάσει του οποίου πολλαπλασιάζονται τα κέρδη, κατά τον ίδιο τρόπο αυξάνονταν στις υπό εξέταση χρονικές περιόδους ο πλούτος όσων ήταν κύριοι βοοειδών. Ο δε λατινικός όρος “capitalis” χρησιμοποιούνταν για να διακρίνονται ακριβώς τα βοοειδή από το σχήμα του κεφαλιού τους, το οποίο στη λατινική γλώσσα αποδίδεται ως “caput”.

Οφείλουμε να λάβουμε υπόψη την ανωτέρω αναγκαιότητα για να εξηγήσουμε ένα ιδιαίτερο φαινόμενο της ιρλανδικής κοινωνίας: τη μέθοδο της δόσης και λήψης κεφαλαίου. Οι εκτάσεις της κοινότητας ανήκουν στο σύνολο των μελών της, είτε έχει το μικρότερο σχήμα της *Ενωμένης Οικογένειας*, της *Joint Family*, είτε αυτή της φυλής ως μεγαλύτερου συνόλου, της *Tribe*. Καθεμιάς από αυτές τις οργανικές ενότητες προΐσταται ένας επικεφαλής. Ωστόσο δεν του ανήκει το σύνολο των γαιών της κοινότητας· είναι κύριος συγκεκριμένων, είτε ως ατομική του ιδιοκτησία είτε ως εκτάσεις που νέμεται ο έχων το αξίωμα. Βασική του ιδιότητα είναι η ηγεσία στις πολεμικές επιχειρήσεις. Λόγω δε αυτής έχει αποκτήσει μεγάλο αριθμό βοοειδών, τα οποία αποτελούν τα κύρια οφέλη των λαφυραγωγιών. Από την άλλη μεριά, τα μέλη της φυλής έχουν ανάγκη από βοοειδή, ως κύρια εργαλεία επιτέλεσης γεωργικών εργασιών. Προκύπτει δε συχνά από τα κείμενα του Brehon Law το φαινόμενο να χορηγεί ο αρχηγός βοοειδή στα λοιπά μέλη της φυλής. Στη συγκεκριμένη πρακτική εντούτοις δεν διακρίνουμε μόνο τα σπέρματα της ατομικής ιδιοκτησίας και των συνακολουθούντων αυτή εννόμων σχέσεων, όπως π.χ. η μίσθωση. Αυτή ακριβώς η σχέση μετατρέπει -σε βάθος χρόνου- το ισότιμο με τον αρχηγό μέλος σε υποτελή αυτού, με την υποχρέωση να του καταβάλλει όχι μόνο ενοίκιο για την χρήση γης, αλλά να προσφέρει οποιαδήποτε υπηρεσία, αποδίδοντάς του παράλληλα τις απορρέουσες από τη νεοδιαμορφωθείσα σχέση τιμές. Πρέπει όμως να τονιστεί εδώ ότι η λήψη κεφαλαίου δεν ήταν απλώς μία ενοχική υποχρέωση. Σήμαινε αλλαγή της κοινωνικής και προσωπικής κατάστασης του μέλους της φυλής. Μάλιστα σε κάποια δεδομένη φάση της εξέλιξης του φαινομένου η λήψη κεφαλαίου από τον αρχηγό της φυλής, με την ευρύτερη έννοια αυτής, δηλαδή της *Tribe*, κατέστη υποχρεωτική. Και αυτό διαφαίνεται παντού στο ιρλανδικό δίκαιο.

Επειδή η εν λόγω πρακτική έβαλλε ευθέως κατά των δικαιωμάτων που απολάμβαναν τα μέλη της φυλής, υπήρχε η δυνατότητα η τελευταία να εναντιωθεί στη διαδικασία. Γι' αυτό και γίνονταν δημόσια, ενώ διατυπώνονταν με λεπτομέρεια οι κυρώσεις από τη νομοθεσία όταν λάμβανε χώρα εν κρυπτώ. Εντούτοις οι σχετικοί νόμοι μάλλον αποτελούσαν αποτύπωμα της δημόσιας ηθικής, παρά κανόνες έχοντες δεσμευτική ισχύ⁸³.

Επομένως, καθώς οι αγρότες-μέλη της φυλής χρειάζονται τα βοοειδή για την καλλιέργεια του κλήρου τους, ο δε αρχηγός εκτάσεις για να τραφούν αυτά, δημιουργείται η ικανή εκείνη συνθήκη για τη γέννηση του ως άνω φαινομένου δόσης και λήψης κεφαλαίου. Ακολούθως ενδύεται πλέον αυτό τη μορφή κανόνα δικαίου. Έτσι στο Brehon Law και συγκεκριμένα στο "Senchus Mor" συναντούμε δύο κεφάλαια που ρυθμίζουν τις εν λόγω έννομες σχέσεις: το πρώτο τιτλοφορείται "Cain Saerrath", γνωστό και ως "Law of Saer-stock tenure" και το δεύτερο "Cain Aigillne", ή "Law of Daer-Stock tenure". Τα εν λόγω κείμενα παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον. Και έγκειται κυρίως στο ότι με αυτά εξηγείται η αύξηση της ισχύος των αρχηγών της φυλής, όχι απλά έναντι των ατόμων που σχεδόν ως δουλοπάροικοι τους υπηρετούσαν, αλλά έναντι των υπολοίπων μελών της κοινότητας, με τα οποία είχαν σχέση ισοτιμίας. Αντλούμε δηλαδή από αυτά πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη γέννηση της σχέσης υποτέλειας που συνέδεε τον κύριο του φέουδου με τους υπηκόους του. Η σχέση αυτή άλλαξε πλήρως τον γεωπολιτικό χάρτη της δυτικής Ευρώπης: εκεί που ίσχυε η απόλυτη εξουσία του Ρωμαίου Αυτοκράτορα, μεταξύ δε αυτού και των υπηκόων παρεμβάλλονταν μόνο οι κρατικοί λειτουργοί, με τις επαρχίες να έχουν διοικητική ενότητα και ομοιογένεια σε θεσμούς, πρακτικές και δικαιοϊκές αντιλήψεις ως κατασκευές του ρωμαϊκού δικαίου, αναδύθηκαν τα μεσαιωνικά φέουδα στα οποία η εξουσία ασκούνταν από άρχοντες, οι οποίοι υπάγονταν στην εξουσία ανώτερων ηγεμόνων που με τη σειρά τους

---

⁸³ στο ίδιο σελ. 147, 150-151, 156-158, 163-164

και αυτοί λογοδοτούσαν σε άλλους κ.ο.κ. Στην κορυφή δε της ιεραρχίας θεωρείτο ότι βρίσκονταν ο Αυτοκράτορας, π.χ. ο Καρλομάγνος, ο Πάπας, ή ακόμη ο ίδιος ο Θεός⁸⁴.

Αναφορικά με το φαινόμενο δανεισμού στην Ιρλανδία παρατηρούμε ότι ανάλογα με την ποσότητα ζωικού κεφαλαίου που λάμβανε το μέλος της φυλής κατατάσσονταν στην αντίστοιχη θέση κοινωνικής διαβάθμισης. Αν αυτή ήταν μικρή ετίθετο στο καθεστώς του Saer Stock Tenant, δηλαδή παρέμενε ελεύθερος και διατηρούσε όλα τα απονεμηθέντα ως ισοτίμου με τον αρχηγό μέλους της φυλής δικαιώματα. Η χρήση του ζωικού κεφαλαίου διαρκούσε επτά χρόνια και με το πέρας αυτών καθίστατο κύριος των δανεισθέντων βοοειδών. Επιπρόσθετη υποχρέωση του ήταν να προσφέρει διάφορες χειρωνακτικές εργασίες στον δανειστή. Αυτές συνίσταντο στο θερισμό των χωραφιών, την ανοικοδόμηση του κάστρου ή τις πολεμικές επιχειρήσεις του. Στην δεύτερη περίπτωση, αυτή του Daer Stock Tenant, υποβαθμίζονταν σημαντικά η θέση του λήπτη εντός της κοινότητας. Στην ουσία μετατρέπονταν σε υποτελή του δανειστή. Η ποσότητα κεφαλαίου που παρέχονταν ήταν ανάλογη της κοινωνικής τάξης του λήπτη και του ενοικίου σε είδος που προβλέπονταν να καταβάλλει ως αντίτιμο. Λέγοντας κοινωνική τάξη εννοούμε το ύψος της αποζημίωσης που έπρεπε να καταβληθεί σε αυτόν σε περίπτωση αδικοπραγίας εις βάρος του. Όσον αφορά το ενοίκιο σε είδος αυτό αφορούσε είτε την ποσότητα βοοειδών, κατά κύριο λόγο, που υποχρεούνταν να αποδώσει αργότερα ως αντιπαροχή, είτε την άκρως καταπιεστική υποχρέωση να φιλοξενεί και να παρέχει τροφή σε συγκεκριμένες περιόδους και ημέρες στον αρχηγό και κάποιο αριθμό συνοδών του. Εντούτοις είναι πολύ πιθανό λόγω των αυξημένων αναγκών του λήπτη σε ζώα για την καλλιέργεια της γης, η εν λόγω μορφή δανεισμού να έπαιρνε πλέον χαρακτηριστικά μονιμότητας. Και πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η αντιπαροχή σε είδος, δηλαδή τα ζώα που όφειλε να αντιπροσφέρει ο λήπτης, αντιστοιχούσε στην επαχθέστερη μορφή δανεισμού της Daer Stock Tenancy, σε αξιακά αγαθά της κατηγορίας του δανειζόμενου κεφαλαίου, ήτοι

---

⁸⁴ στο ίδιο σελ.151-154

πάλι κυρίως σε βοοειδή. Με την πάροδο του χρόνου ωστόσο αυτή η αντιπαροχή έλαβε πλέον τη μορφή της αποκομιδής οφέλους από τη γη του δανειζόμενου.

Παρόμοια φαινόμενα από τα οποία προκύπτει παροχή ζωικού και εν γένει κεφαλαίου συναντούμε και αλλού. Στην Αγγλία ο μεγαλογαιοκτήμονας γίνεται κύριος των καλύτερων ζώων του μισθωτή της γης του, "Heriot of English Copyhold Tenure", ή ο πολεμιστής παραδίδει τα όπλα του στον αρχηγό των πολεμικών επιχειρήσεων, "Heriot of the military tenant". Στην πρώτη περίπτωση θεωρούνταν πως αυτή η αναμεταβίβαση κεφαλαίου πραγματοποιούνταν λόγω του ότι σε κάποιο προγενέστερο στάδιο το είχε προμηθεύσει ο φεουδάρχης στους δουλοπάροικους του φέουδου για την καλλιέργεια της γης, ενώ στη δεύτερη είχαν εξίσου δοθεί τα όπλα ως δανεισθέν κεφάλαιο. Στη δε ηπειρωτική Ευρώπη ο μεγαλογαιοκτήμονας παρέχει γη, ζωικό κεφάλαιο και εργαλεία στον καλλιεργητή, ο οποίος πληρώνει ως τίμημα μέρος της σοδειάς. Αυτός είναι ο θεσμός της "Metayer Tenancy". Την μακρόχρονη εφαρμογή της τελευταίας αυτής πρακτικής πιστοποιεί και ο Adam Smith, την εποχή του οποίου παρατηρείται στη Σκωτία μία παραλλαγή αυτής, με τον τίτλο "ατσαλένιο τόξο", "steelbow".

Εν κατακλείδι, η παροχή κεφαλαίου έγινε συνώνυμη της ισχύος του φεουδάρχη κυρίου, ενώ η λήψη του, της πλήρους υποβάθμισης των ελεύθερων γεωργών και μέχρι πρότινος συγκυρίων του πλούτου της φυλής. Και αυτό γιατί θέση δανειστή απέναντι στο γεωργό δεν επέιχε πάντοτε ο αρχηγός της φυλής που συνδέονταν με τα υπόλοιπα μέλη με συγγενικούς δεσμούς. Τύγχανε να δανείζουν ζωικό κεφάλαιο και εύπορα άτομα σε μέλη άλλων φυλών. Επίσης δανειστής μπορεί να ήταν όχι μόνο ο πλούσιος ευγενής, με τον τίτλο "Aire", αλλά και ο εύπορος που δεν ανήκε στην ίδια κοινωνική τάξη, γνωστός και ως "Bo-Aire". Εντούτοις και αυτός, ή άλλοι αρχηγοί μικρότερων συνόλων δανείζονταν με τη σειρά τους από πλουσιότερα και ισχυρότερα πρόσωπα. Αποτέλεσμα ήταν η κατάργηση του αρχέγονου τρόπου δόμησης της κοινωνίας, ήτοι των σχέσεων ισοτιμίας του αρχηγού της φυλής με τα μέλη αυτής, σχέση που αντικατοπτρίζονταν στο καθεστώς συγκυριότητας στη γη. Αναπτύχθηκε μια αναγκαιότητα, η δυναμική

της οποίας μεταμόρφωσε τη δομή των οργανικών συνόλων της κοινωνίας· πλέον αυτά αποτελούνται από τον κύριο με τους υποτελείς του και όχι τον επικεφαλής της φατρίας ή της φυλής που τελεί σε σχέση ισοτιμίας με τα πρόσωπα που την απαρτίζουν⁸⁵.

Για να γίνουν καλύτερα κατανοητές η αξία του ζωικού κεφαλαίου και η καταλυτική της επίδραση στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αξίζει να αναφερθεί ο ρόλος τους στη γέννηση της τάξης των ευγενών στην Ευρώπη. Πιο συγκεκριμένα, από ρωμαϊκές περιγραφές για τα πρόσωπα που αποτελούσαν τη συνοδεία των Τευτόνων Βασιλέων και τις αντίστοιχες των Brehon Laws που αντικατόπτριζαν ευρύτερα τις κέλτικες κοινότητες, παρατηρείται δίπλα στον αρχηγό της φυλής μία ομάδα ακολούθων που δεν αποτελούνταν από τα ισότιμα με αυτόν μέλη της φυλής, η οποία και προσέφερε τις υπηρεσίες της σε αυτόν, είτε ως υπηρετικό προσωπικό, είτε ως σωματοφύλακες ή καθ' οιονδήποτε τρόπο, πάντοτε όμως με σχέση υποτελείας. Από αυτές δε τις περιγραφές προκύπτει πως η εν λόγω σχέση υποτελείας έχει το σχήμα αυτής του Ρωμαίου Πάτρωνα με τον Απελεύθερο. Σκοπός όμως της κατά τα ανωτέρω παροχής υπηρεσιών ήταν ο προσπορισμός ωφελημάτων. Και υπενθυμίζεται εδώ ότι το σημαντικότερο αντάλλαγμα που μπορούσαν να λάβουν δεν ήταν τόσο η γη, όσο το ζωντανό κεφάλαιο για να την καλλιεργήσουν: τα βοοειδή. Ο δε πλούτος του αρχηγού σε αυτό το κεφάλαιο αύξανε όχι μόνο λόγω του ότι αυτό αποτελούσε το κυριότερο λάφυρο των πολεμικών επιχειρήσεων, αλλά και μέσω συνεχούς ιδιοποίησης εκτάσεων που ανήκαν στη φυλή και χρησίμευαν ως βοσκοτόπια. Το ζωικό δε κεφάλαιο που αποκτούσαν μέσω της παροχής υπηρεσιών στον Βασιλιά ή τον αρχηγό της φυλής, ως αντάλλαγμα της εύνοιας αυτού, συνέτεινε αποφασιστικά στην κοινωνική τους ανέλιξη και ανάδειξη μετέπειτα ως αριστοκρατίας του πλούτου⁸⁶.

---

⁸⁵ στο ίδιο σελ. 151-154, 158-162, 165

⁸⁶ στο ίδιο σελ. 137-146

Όσον αφορά την πλήρη διεξόδυση των σχέσεων δανεισμού στη δομή των ιρλανδικών κοινοτήτων αντλούμε μια άκρως ενδιαφέρουσα πληροφορία από το Brehon Law, η οποία συνίσταται στο ότι την αναγνωρισιμότητα και τα προνόμια του ευγενούς δεν έχει μόνο ο προερχόμενος από την αρχαιότερη οικογένεια, αλλά και αυτός που διαθέτει πλούτο. Πιο συγκεκριμένα, η τάξη των ευγενών υποδιαιρούνταν σε επτά βαθμίδες. Σε καθεμία από αυτές κατατάσσονταν οι ευγενείς ανάλογα με τον πλούτο που διέθεταν, τη βαρύτητα που είχε η μαρτυρία τους στις δικαστικές διαμάχες, την έκταση της εξουσίας τους να συνάπτουν συμβόλαια εκ μέρους της φυλής, το μέγεθος των φόρων που εισέπρατταν σε είδος από τους υποτελείς τους και την αποζημίωση που δικαιούνταν σε περίπτωση αδικοπραγίας εις βάρος τους. Η χαμηλότερη βαθμίδα αποτελούνταν από τον ευγενή που ονομάζονταν "Aire-desa". Εντούτοις παρέχονταν η δυνατότητα από το νόμο σε πρόσωπα που δεν είχαν καταγωγή ευγενούς αλλά διέθεταν πλούτο, κατά κύριο λόγο πολλά βοοειδή, ήτοι τους Bo-Aire, αν συγκέντρωναν το διπλάσιο μέγεθος από αυτόν που αντιστοιχούσε στην χαμηλότερη κατηγορία ευγενών, τους "Aire-desa" και τον διατηρούσαν για συγκεκριμένο αριθμό γενεών, να εισέλθουν σε αυτή. Την ίδια προσέγγιση του δικαίου συναντούμε σε πρώιμους αγγλικούς νόμους αναφορικά με τη δυνατότητα των Κρεόλων, "Ceorls", να γίνουν ευγενείς γαιοκτήμονες, "Thanes". Στη δε Δανία του 19^{ου} αιώνα τμήμα της τάξης των ευγενών είχε προέλθει από την αγροτιά⁸⁷.

Η σημασία του ζωικού κεφαλαίου αναδεικνύεται και στο σύστημα απόδοσης ποινικής δικαιοσύνης στην Ιρλανδία. Δηλαδή η οικογένεια ή η φυλή του δράστη ενός εγκλήματος κατέβαλλε πρόστιμο, γνωστό και ως "Eric Fine". Αυτό δε συνίστατο στην παροχή βοοειδών· του άκρως απαραίτητου εργαλείου αναπαραγωγής των κοινωνιών. Με δεδομένο ότι η ενέχουσα υποχρέωση αποζημίωσης φυλή ή οικογένεια είχε στην κυριότητα της καλλιεργήσιμες εκτάσεις, αν το πρόστιμο ήταν η παραχώρηση κάποιων εξ αυτών, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για αποτελεσματικότητα της ποινής. Ωστόσο αυτή

---

⁸⁷ στο ίδιο σελ. 133-137

ακριβώς η αποτελεσματικότητα παρουσιάζεται μεγαλύτερη λόγω καταβολής του προστίμου με τη μορφή του προαναφερθέντος είδους. Η καθιέρωση των χρηματικών αυτών αποζημιώσεων συνιστά μια ιδιαίτερος προοδευτική προσέγγιση εντός του πλαισίου μιας πρώιμης αγροτικής κοινωνίας, παρότι μετέπειτα με την εμφάνιση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία ο πλούτος κατανεμήθηκε άνισα και ευνοούσε πλέον τους έχοντες οικονομική ευμάρεια⁸⁸.

Το φαινόμενο του δανεισμού και οι συνακόλουθοι μηχανισμοί κατανομής πλούτου που συναντώνται στην Ιρλανδία δεν είναι εντούτοις πρωτόγνωροι στην πολιτική ιστορία. Απαντώνται επίσης στην κέλτικη Γαλατία, την αρχαία Ρώμη αλλά και την Αθήνα της αντίστοιχης περιόδου. Σημαντικό μέρος της εξουσίας των Γαλατών φυλάρχων, των "Equites", συνδέεται με τον μεγάλο αριθμό των οφειλετών τους. Επίσης μεγάλο τμήμα των λαϊκών στρωμάτων στη Ρώμη είναι χρεωμένο στους Πατρικούς. Το ίδιο ισχύει στην Αθήνα με τους δανειστές Ευπατρίδες. Σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις κοινή συνισταμένη είναι ότι κεφάλαιο δεν αποτελεί η γη, αλλά τα ζώα που την καλλιεργούν. Αυτό ωστόσο δεν συγκεντρώνεται εύκολα, αλλά βρίσκεται στα χέρια μιας προνομιούχας τάξης. Και αποκτάται από αυτή λόγω του ότι τα μέλη της ηγούνται των πολεμικών επιχειρήσεων. Εξαιτίας αυτών μονοπωλούν το προνόμιο συγκέντρωσης λαφύρων, στην προκειμένη περίπτωση των βοοειδών. Μπορεί να διατυπωθεί εκ των ανωτέρω το συμπέρασμα ότι η οικονομία και η ιεράρχηση των μεγεθών αυτής είναι άρρηκτα δεμένες με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες· το ίδιο ισχύει και για τη διαμόρφωση της νομοθεσίας. Όσον αφορά την πρώτη διαπιστώνουμε και από τις χρονικές περιόδους που μνημονεύονται εδώ ότι η γη δεν είχε τη σημερινή της αξία. Αντιθέτως, πολλαπλασιαστής του πλούτου ήταν τα ζώα που την καλλιεργούσαν. Σε σχέση με τη νομοθεσία και την εφαρμογή της επί των οικονομικών σχέσεων εντοπίζονται από πολύ νωρίς προσπάθειες για προστατευτική παρέμβαση ρυθμίσεως αυτών. Πιο συγκεκριμένα, τόσο οι νομικοί του Brehon Law, όσο και ο Σόλωνας στην Αθήνα προσπάθησαν να

---

⁸⁸ στο ίδιο σελ. 169-171

αναπτύξουν μια γραμμή άμυνας απέναντι στην τοκογλυφικού τύπου αύξηση του κεφαλαίου της οικονομικής ελίτ, αλλά και την κλιμακούμενη υποβάθμιση των δανειζομένων αυτό γεωργών. Στους μεν πρώτους πιστώνεται μέσα από τα κεφάλαια του Cain-Saerrath και του Cain-Aigillne μια λεπτομερής περιγραφή των αντιπαροχών που όφειλαν οι λήπτες του κεφαλαίου, ώστε να αποφευχθούν καταχρηστικές συμπεριφορές. Ο δε Σόλωνας τόλμησε τη διαγραφή των χρεών⁸⁹. Οι προσπάθειες και των δύο συνέτειναν στο να αντιμετωπιστεί η συνεχής εξαθλίωση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού που πραγματικά παρήγαγαν πλούτο και εισέρχονταν στην εν λόγω σχέση εκμετάλλευσης με μοναδικό σκοπό την επιβίωσή τους, λόγω αυτής ακριβώς της συμβολαιακής ελευθερίας, ήτοι του δικαιώματος στην ατομική ιδιοκτησία. Η ανωτέρω εκτεθείσα σχέση δανεισμού που απαντάται σε πολλές αρχαίες κοινωνίες κατέργησε το οποιοδήποτε status ισότητας και οδήγησε στη με συχνά καταχρηστικό τρόπο, προς όφελος συγκεκριμένων κύκλων ατόμων, σώρευση πλούτου⁹⁰.

Στην υποβάθμιση της θέσης των μελών της φυλής συνέτεινε σημαντικά και ένας άλλος παράγοντας. Ήταν η εγκατάσταση σε ακαλλιέργητα εδάφη ή εκτάσεις που χρησίμευαν για βοσκή και ανήκαν στην κοινότητα, ατόμων από άλλες φυλές, των "*fuidhirs*". Αυτοί κατά κύριο λόγο είχαν εγκαταλείψει τον τόπο που ζούσαν λόγω διάπραξης αδικημάτων, για τα οποία, προκειμένου να μην επωμιστεί η φυλή την ευθύνη, τους εξόριζε. Εγκαθιστάμενοι στα νέα περιοχή, ετίθεντο υπό την προστασία του αρχηγού. Αυτός έφερε την ευθύνη για οποιεσδήποτε εγκληματικές τους ενέργειες. Ωστόσο με την εργασία τους αύξαναν τον πλούτο του καθώς το ενοίκιο που κατέβαλλαν στον αρχηγό ήταν υψηλό, ενώ η εγκατάστασή τους μείωνε σταδιακά τις διαθέσιμες εκτάσεις για βοσκή, εις βάρος των μελών της φυλής.

---

⁸⁹ Πιο συγκεκριμένα παρέγραψε τις οφειλές προς την Πολιτεία, απαγόρευσε τον δανεισμό "επί σώμασιν", κατέργησε τη δουλεία και εξαγόρασε την ελευθερία πολλών από εκείνους που είχαν πουληθεί εκτός Αττικής. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, δεύτερος τόμος, αρχαϊκός Ελληνισμός*, Αθήνα 1971, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.-Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, σελ. 234

⁹⁰ Maine, *Lectures ...*, σελ. 167-169

Ο επικεφαλής αυτής ήταν ο μόνος σύνδεσμός τους με τα υπόλοιπα μέλη, καθώς δεν συνδέονταν μαζί τους με δεσμούς συγγένειας. Επομένως η διαδικασία δανεισμού κεφαλαίου και η σταδιακή ιδιοποίηση από τον αρχηγό των κοινόχρηστων εκτάσεων που σώρευαν πλούτο και δύναμη στα χέρια του, διευρύνθηκαν από την εισδοχή του νέου αλλοδαπού – για τις αντιλήψεις της συγκεκριμένης εποχής – εργατικού δυναμικού. Ενδεικτική είναι η αναφορά του William Wilson Hunter για την αντίστοιχη διεργασία στην ινδική περιοχή της "Orissa": «Ο αγρότης που μετανάστευσε όχι μόνο έχασε τη θέση που κατείχε κληρονομικό δικαίωμα στο χωριό του, αλλά κατέστη αντικείμενο δυσαρέσκειας και καχυποψίας στη νέα κοινότητα που εισήλθε. Γιατί κάθε έλευση νέων γεωργών βελτίωνε την κατάσταση του μεγαλοϊδιοκτήτη γης, ακριβώς στο μέγεθος που χειρότερευε αυτή των καλλιεργητών που ήταν ήδη μέλη της κοινότητας. Όσο η έκταση των χωραφιών που ανήκαν σε οποιονδήποτε μεγαλογαιοκτήμονα ήταν διπλάσια από τους διαθέσιμους αγρότες που ανήκαν στη φυλή, δεν ήταν συμφέρον να καταπιέζονται αυτοί ή να δυσανεστούνται. Αλλά όταν πλέον δημιουργήθηκε ένας ικανός αριθμός μεταναστών αγροτών, το προαναφερθέν ανασχετικό στοιχείο των υπερβολικών αξιώσεων του μεγαλογαιοκτήμονα καταργήθηκε. Επομένως οι τελευταίοι όχι μόνο έχασαν τη θέση τους στα χωριά τους, αλλά κατατρώχονταν ακόμα και στις νέες περιοχές που εγκαταστάθηκαν. Και το χειρότερο απ' όλα, είχαν σε κάποιο βαθμό συνδεθεί με τις χαμηλές εκείνες τάξεις που δεν κατείχαν γη και οι οποίες, αποκομμένες από τους τοπικούς εκείνους δεσμούς που θεωρούνταν τόσο πολύτιμοι στην αγροτική κοινωνία ως στοιχείο σεβασμού, περιπλανιόντουσαν άσκοπα ως εργάτες επί μισθώσει και προσωρινοί καλλιεργητές του πλεονάσματος των γεωργικών εκτάσεων». Σημειολογικά, η ετυμολογία των λέξεων είναι διαφωτιστική, καθώς έχουν διατυπωθεί δύο θεωρίες για τη γλωσσική και εννοιολογική καταγωγή της λέξης φέουδο, "Feodum" ή "Feud". Η πρώτη την αποδίδει στη γερμανική λέξη "Vieh" που σημαίνει βοοειδή. Η δεύτερη στον κέλτικο όρο "fuidhir" που είναι ομώνυμος των προαναφερθέντων αλλοδαπών που εγκαθίσταντο στα εδάφη της φυλής. Τόσο η αύξηση του πλούτου του αρχηγού με τη μορφή των βοοειδών, όσο και τα ξένα μέλη που εγκαθίσταντο από αυτόν στις κοινόχρηστες εκτάσεις αποτέλεσαν

καταλυτικούς παράγοντες στη δημιουργία της σχέσης υποτέλειας μεταξύ αυτού και των ισότιμων μελών· στην εμφάνιση δηλαδή του φεουδαλικού συστήματος⁹¹.

ΧVI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας την εν λόγω εργασία μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: Όπως προαναφέρθηκε, η μόνιμη εγκατάσταση στη γη υποκαθιστά ως συνεκτικός δεσμός της κοινότητας τις σχέσεις συγγένειας, γεγονός που παρατηρείται τόσο στην αρχαία Ρώμη, όσο και στην Αθήνα της αντίστοιχης περιόδου. Η ίδια διεργασία παρατηρείται ωστόσο και σε κέλτικες, σλαβικές ή ινδικές φυλές. Το νέο αυτό δεδομένο, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου φέρνει και ανάλογες αλλαγές στο καθεστώς ιδιοκτησίας καθώς καταργούνται οι συγγενικοί δεσμοί που διασφάλιζαν την ισότιμη πρόσβαση στον πλούτο. Ωστόσο οι Ρωμαίοι με επιτηδευμένο και συστηματοποιημένο τρόπο μεταλλάσσουν τη δομή των επί τη βάσει των πατριαρχικών οικογενειών συγκροτηθείσων κοινωνιών. Συνεκδοχικά ενδύουν με κανόνες δικαίου το νέο βασικό συστατικό κοινωνικής συνάρμοσης· το άτομο. Γεννάται επομένως η έννοια της ατομικής ελευθερίας στη νομική της πλέον διάσταση. Η αντίληψη του "inter pares" διαχέεται στο σύνολο των δικαιοϊκών ρυθμίσεων, με αποτέλεσμα όχι μόνο την αναγνώριση αλλά και τη συστηματική ανάπτυξη των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας από τους μηχανισμούς παραγωγής κανόνων δικαίου. Στα υπόλοιπα φύλα ινδοευρωπαϊκής προέλευσης που κατοικούν στην Ευρώπη και δεν έχουν υποστεί την επίδραση της Ρώμης, η κατάρρευση της Αυτοκρατορίας σηματοδοτεί την έναρξη μιας μακρόχρονης περιόδου μεταβολών. Η γενικότερη αστάθεια που προκαλείται συνεπεία αυτής ασκεί αρνητική επιρροή στη βάσει των δεσμών συγγένειας οργάνωση των κέλτικων, αγγλοσαξονικών και τευτονικών κοινοτήτων. Αποτέλεσμα η αύξηση της εξουσίας των αρχηγών των φυλών, καθώς είναι επιτακτική η ανάγκη για σταθερή διοίκηση και συνοχή. Αυτή ακριβώς η αύξηση των εξουσιών μεμονωμένων ατόμων συναντάται με τη μόνιμη

---

⁹¹ στο ίδιο σελ. 171-172, 173-177

εδαφική εγκατάσταση των ως άνω φυλών και παρέχει τις αναγκαίες εκείνες συνθήκες για άνιση κατανομή πλούτου. Εμφανίζεται επομένως στις εν λόγω κοινότητες το πλαίσιο εκείνο όπου σταδιακά ιδιοποιούνται τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις οι οικογένειες των αρχηγών ή άλλες που έχουν αποκτήσει ισχύ, ενώ οι υπόλοιποι εξίσου βαθμιαία εισέρχονται σε καθεστώς εξάρτησης από αυτές. Κύριο όχημα αυτής της διεργασίας συνιστούν οι σχέσεις δανεισμού βοοειδών. Γεννώνται οι σχέσεις υποτέλειας της φεουδαρχίας. Ωστόσο οι προϊσχύσασες αρχές του ρωμαϊκού δικαίου δεν έχουν εκλείψει παντελώς. Αντιθέτως, έχουν επηρεάσει σημαντικά το κοινωνικοπολιτικό status των κελτών, τευτόνων και αγγλοσαξόνων εισβολέων της Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και έχει σημειωθεί παρέκκλιση από τον κανόνα της συνιδιοκτησίας και συγκαλλιέργειας της γης, με την κατάργηση της περιοδικής αναδιανομής των εδαφών και τη μερική εκμετάλλευση της γης από μεμονωμένες οικογένειες με ένα είδος ισόβιας επικαρπίας, διατηρουμένων των δικαιωμάτων της κοινότητας σε ζητήματα εκποίησης. Αναντίρρητα όμως η ανάπτυξη του ρωμαϊκού δικαίου και η συνακόλουθη αναβάθμιση των ατομικών ελευθεριών, κυρίως αυτών που συνδέονταν με την οικονομική αυτοδιαχείριση, σταματούν με την πτώση του δυτικού τμήματος της Αυτοκρατορίας. Η φεουδαρχική περίοδος που ακολούθησε ανέδειξε ξανά το δικαίωμα αποκλειστικής κυριότητας στη γη, κατά τον τρόπο που το ασκούσε ο φεουδάρχης ηγεμόνας ή νωρίτερα ο αρχηγός της φυλής. Μετέπειτα στη βιομηχανική επανάσταση οι νέες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις διέλυσαν το φεουδαλικό μοντέλο, κρατώντας εντούτοις από αυτό τον προαναφερθέντα τρόπο απόλυτης εξουσίας της γης. Ήταν απαραίτητη ωστόσο αυτή η μορφή του δικαιώματος κυριότητας, ώστε να συγκεντρωθεί η γη στα χέρια της οικονομικής Αριστοκρατίας και να μπορεί αυτή κατά το δοκούν, σύμφωνα πάντοτε και με τις ανάγκες της μαζικής παραγωγής για πρώτες ύλες, να την εκμεταλλεύεται. Με αυτή τη λογική δικαιολογούνται και οι έπαινοι του Maine για τις επιτροπές περίφραξης των γαιών, τις "Copyhold and Enclosure Commissioners". Άλλωστε, ακόμα και υπό τον τύπο του φέουδου τα αστικά κέντρα δεν είχαν μεγάλο πληθυσμό. Επομένως έπρεπε να εκριζωθεί η όποια παραγωγική δραστηριότητα από την ύπαιθρο και να σπρωχτεί ο πληθυσμός στις πόλεις. Σε αυτές

το νέο μοντέλο παραγωγικών σχέσεων είχε δημιουργήσει ένα πλαίσιο πρωτόγνωρο στην ανθρώπινη ιστορία. Η εργασία πληρώνονταν με χρήμα και οι όποιες ανάγκες καλύπτονταν αποκλειστικά με αυτό. Η ελευθερία των συμβάσεων αποτελούσε το μηχανισμό αναπαραγωγής των κοινωνιών. Έπρεπε επομένως να χρησιμοποιηθεί ως θεωρητικό υπόβαθρο η δικαιοϊκή εκείνη πλατφόρμα που είχε ζυμωθεί με τον καλύτερο τρόπο για την ανάδειξη αυτής της ελευθερίας· και δεν ήταν άλλη από το ρωμαϊκό δίκαιο. Καταλήγει κανείς επομένως στο ότι η αναπτυχθείσα από το ρωμαϊκό δίκαιο έννοια της ατομικής ελευθερίας και η κατ' αποκλειστικό τρόπο εξουσίαση της γης, ως δημιούργημα της φεουδαρχίας, συνέβαλλαν στη θεωρητική θεμελίωση των κανόνων δικαίου της πολιτικής οικονομίας. Η έννοια της ισότητας των ατόμων, ως βασικών δρώντων των συναλλαγών στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες δεν νομιμοποιείται ως ανέκαθεν ισχύουσα ιστορικά. Ήταν η αποδόμηση του πατριαρχικού μοντέλου ως τρόπου συγκρότησης των κοινωνιών από τους ρωμαίους νομικούς και η οξύνοια τους να ρυθμίσουν με κανόνες τις ανάγκες της αναδυόμενης πραγματικότητας του ατόμου οι κύριοι παράγοντες που κληροδότησαν στη σύγχρονη νομική επιστήμη το θεωρητικό-και συχνά πρακτικό- πλαίσιο αναφοράς. Αργότερα η βιομηχανική επανάσταση χειρίστηκε ως απαραίτητο εργαλείο το δικαίωμα αποκλειστικής κυριότητας της γης των φεουδαρχών, για να δώσει τη δυνατότητα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα να εδραιωθεί, εκμεταλλεζόμενο απρόσκοπτα τις πηγές πρώτων υλών. Αξιοσημείωτη είναι εντούτοις και η αντίφαση στην οποία υποπίπτει ο Maine. Ενώ δηλαδή διακρίνεται για τις υπερσυντηρητικές του αντιλήψεις υπέρ της διατήρησης των προνομίων των ευγενών στην εξουσία και του περιορισμένου αριθμού των εχόντων δικαίωμα ψήφου, μέσα από το επιστημονικό του έργο στο *Ancient Law* καταδεικνύει την τεράστια προσφορά των Ρωμαίων στην ανάδειξη του ατόμου ως βασικού υποκειμένου δικαίου. Αν όμως η ατομική ελευθερία είναι το ύψιστο αγαθό υπηρετείται με τη συμμετοχή του ατόμου στην πολιτική εξουσία. Επίσης οι αντιλήψεις του υπέρ του άκρατου ανταγωνισμού των ιδιωτών, δηλαδή των σχέσεων "συμβολαίου" προσκρούουν στο ίδιο το επιστημονικό του έργο, όπου καταδεικνύει την ύπαρξη μορφών συνιδιοκτησίας στις αρχαϊκές κοινωνίες και τη βαθμιαία αποδόμηση αυτών. Είναι ο

ίδιος που προσφέρει πληθώρα πληροφοριών στον προσανατολισμό της έρευνας, όσον αφορά την ιστορικότητα των κανόνων δικαίου ως τμήματος της κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

Το κύριο συμπέρασμα όμως που αντλείται από την παρούσα εργασία επιπρόσθετα με το γεγονός ότι οι κανόνες δικαίου εξελίσσονται πάντοτε εντός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου και οφείλουν τη διαμόρφωσή τους σε συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις είναι το ότι η εκάστοτε κρατούσα σε μια κοινωνία δικαιοπολιτική ιδεολογία, ως τμήμα των ευρύτερων δομών διαφύλαξης και εμπέδωσης του κυρίαρχου τρόπου στις σχέσεις αναπαραγωγής και κατανομής του πλούτου, αποτυπώνεται στις θεσπιζόμενες δικαιοτικές ρυθμίσεις. Ως εκ τούτου, η βαθμιαία αποδυνάμωση της Πατριαρχικής οικογένειας στους Ρωμαίους ανέδειξε ένα καινοτόμο και ογκωδέστατο σύνολο κανόνων δικαίου που ρύθμιζαν τα ατομικά δικαιώματα. Πλέον το άτομο γινόταν κύριος αξιακών αγαθών. Ομοίως η αύξηση της εξουσίας των αρχηγών των ιρλανδικών φυλών υπό τη μορφή της συσσώρευσης ζωικού κεφαλαίου είχε ως απότοκο τις ρυθμίσεις του Brehon Law για τις σχέσεις δανεισμού και τη συνακόλουθη ανατροπή των σχέσεων ισοτιμίας. Με βάση επομένως αυτούς τους συσχετισμούς και δεδομένης της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης είμαστε σε θέση να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις που επανεπιβεβαιώνουν τη δομική συνάφεια των επί τη βάσει των αρχών της πολιτικής οικονομίας συγκροτηθείσων κοινωνιών και του νομικού εποικοδομήματος αυτών, δεδομένου πως το τελευταίο αποτελεί την απτή έκφανση της κυρίαρχης κοινωνικής σχέσης σύμφωνα με την οποία παράγεται πλούτος και εν τέλει αναπαράγεται η κοινωνία.

Στη βάση αυτών των παρατηρήσεων επομένως και καθώς συνιστούν παράλληλα αναμφίλεκτες παραδοχές η ταχύτητα διακίνησης των κεφαλαίων, η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και ακολούθως η χρηματιστηριοποίηση αυτού, αναδεικνύεται το γεγονός των ριζικών μεταβολών που υπέστη η δικαιοτική τάξη πολλών χωρών. Αυτές δε αποτελούσαν προϋπόθεση εκ των οποίων ουκ άνευ για τη διατήρηση του υπάρχοντος κοινωνικοοικονομικού status των καπιταλιστικών χωρών.

Από κει και πέρα η συμμόρφωση της νομοπαραγωγικής λειτουργίας αποτελούσε ζήτημα τεχνοκρατικής υφής. Άλλωστε το ίδιο το δικαιοκράτος παρείχε τα απαραίτητα θεωρητικά και πρακτικά στηρίγματα. Για το λόγο αυτό, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη χώρα μας, η επίκληση γενικών όρων όπως το "υπέρτερο δημόσιο συμφέρον" ή η "ανάγκη σωτηρίας της εθνικής οικονομίας" αποτέλεσε το νομιμοποιητικό λόγο για πλήρη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και δημιουργία ευνοϊκών προορισμών, από άποψη μειωμένων εγγυήσεων του εργατικού δικαίου, για μετεγκατάσταση των πολυεθνικών εταιρειών. Η εργασία αντιμετωπίστηκε ως εμπόρευμα αποχωρισμένο από την κοινωνική υπόσταση του φορέα της και επικράτησε στις συμβάσεις του εργατικού δικαίου η νομική ισότητα των ισότιμα συμβαλλόμενων μερών των αμοτεροβαρών, αστικού δικαίου, συμβάσεων. Ακολούθως στα πλαίσια της βίαιης αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου που απαιτούσε η διάσωση του καπιταλιστικού συστήματος από τη βαθιά δομική κρίση την οποία αυτό διέρχονταν, κατεδαφίστηκε το κοινωνικό Κράτος. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η κατακόρυφη αύξηση της φορολογίας, η ιδιωτικοποίηση εταιρειών κοινής ωφέλειας, η υποβάθμιση της υγείας και των ασφαλιστικών συστημάτων. Σε όλες τις προαναφερθείσες αλλαγές γίνεται δεκτή η διατάραξη του προϋπάρχοντος ομαλού κοινωνικού βίου και από τις κυρίαρχες πολιτικές τάξεις που θεσπίζουν τη νέα νομοθεσία. Αντιτείνουν όμως ότι αυτό είναι απαραίτητο ως η μοναδική λύση έκτακτης ανάγκης για την διατήρηση βασικών αγαθών. Ο ισχυρισμός όμως αυτός θα μπορούσε να κριθεί έωλος όσον αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα της συντριπτικής πλειοψηφίας του εργαζόμενου πληθυσμού. Θα αξιολογούνταν αντιθέτως ως βάσιμος για τη σωτηρία του υπάρχοντος κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Και αυτό γιατί το δίκαιο που παράγεται αποτελεί προϊόν της εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων στις σχέσεις παραγωγής των σύγχρονων κοινωνιών και του τρόπου που λειτουργεί η οικονομία αυτών. Ακόμη και βασικές αρχές του λεγόμενου κοινωνικού Κράτους έχουν ακυρωθεί στην πράξη. Η υποτιθέμενη προστατευτική και αναδιανεμητική πολιτική του κοινωνικού Κράτους, εντός όμως των πλαισίων της ελεύθερης αγοράς, απεδείχθη μέσα σε λίγα χρόνια γράμμα κενό περιεχομένου. Και αυτό γιατί ο βαθύτερος μηχανισμός των

σχέσεων υλικής αναπαραγωγής των κοινωνιών νοηματοδοτεί το δίκαιο μέσω των κυρίαρχων πολιτικών τάξεων που αποτελούν τις εκφάνσεις του σε επίπεδο διαχείρισης του δημόσιου βίου και το οποίο δίκαιο με τη σειρά του ρυθμίζει τις σχέσεις των ατόμων με το Κράτος και μεταξύ τους. Θα μπορούσε εν τέλει να ειπωθεί ότι η ιστορικότητα των κανόνων δικαίου αποτελεί την άλλη όψη της ιστορικής εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων στην παραγωγή του πλούτου· των μηχανισμών δηλαδή και του τρόπου βάσει των οποίων αναπαράγεται υλικά η κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Henry Sumner Maine, *Popular Government*, Indianapolis: Liberty Fund, 1976
2. Arnaldo Momigliano, *From Mommsen to Max Weber*, Reviewed Work(s), *History and Theory*, vol. 21, No 4, Beiheft 21, (Dec., 1982), pp. 16-32.
3. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο Θεωρητικό Θεμέλιο, Τόμος Α΄*, Έκδοση Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985
4. Sir Henry Sumner Maine, *Ancient Law*, Seventeenth Impression, London: John Murray, Albemarle Street, 1901
5. *The Oxford Classical Dictionary*, Edited by N.G. L. Hammond and H.H. Scullard, second edition, Clarendon Press, Oxford university press 1970
6. *Brill's Encyclopedia of the Ancient World, New Pauly, Antiquity*, volume 1

Edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider, English edition Christine Salazar, Brill Leiden Boston, 2002

7. *Θρησκευολογικό Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα*, Επιμέλεια Μάριος Μπέγζος, Αθήνα 2000

7. *The Oxford Dictionary of the World Religions*, Edited by John Bowker, Oxford University Press, 1997

8. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, volume 1, επιμέλεια: Alexander Kazhdan, 1991

9. www.upmf-grenoble.fr (the Roman Law library by Y. Lassard and A. Koptev)

10. Sir Henry Sumner Maine, *Lectures on the Early History of Institutions*, Sixth Edition, London: John Murray, Albemarle Street, 1893

11. Κωνσταντίνος Βαβούσκος, *Εμπράγματον Δίκαιον*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1986

12. Βασίλης Αντ. Βαθρακοκοίλης, *Ερμηνεία-Νομολογία Αστικού Κώδικα, Τόμος ΣΤ', Ημίτομος Α', Κληρονομικό Δίκαιο, άρθρα 1710-1870*, Αθήνα 2009

13. Νικ. Σ. Παπαντωνίου, *Κληρονομικό Δίκαιο*, 5^η έκδοση, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Αφοί Π. Σάκκουλα, 1989

14. *Αστικός Κώδικας*

15. Πάνος Κ. Κορνηλάκης, *Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο I*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα 2002

16. Βασίλης Β. Βαθρακοκοίλης, *Αναλυτική Ερμηνεία-Νομολογία Αστικού Κώδικα, Α' Τόμος, Γενικές Αρχές- Γενικό και Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο*, Αθήνα 1989

17. Frederick Engels, *The Mark, appendix to "Socialism, Utopian and Scientific"*, New York, New York Labor News Company, 1902

18. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Τρίτη έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002

19. *Real Property Law and procedure in the European Union*, Annotated Draft Questionnaire, Report from England and Wales by P. Peter Sparkes, University of Southampton, <http://www.eui.eu/Documents/Departments> Centres/Law/Research Teaching/Research Themes/European Private Law/Real Property Project/England and Wales PDF
20. Βασίλης Αντ. Βαθρακοκοίλης, *Ερμηνεία-Νομολογία Αστικού Κώδικα, Τόμος Δ', Ημίτομος Β', Εμπράγματο Δίκαιο*, Αθήνα 2008
21. E.J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2008
22. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, δεύτερος τόμος, αρχαϊκός Ελληνισμός*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.-Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, 1971
23. Fergus Kelly, *A guide to Early Irish Law*, volume III, Dublin Institute for Advanced Studies, Dublin, Mount Salus Press Ltd, 1988.